

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA
ISTORICĂ

EXTRAS

Serie nouă, tomul XX, 2009

Nr. 1-2
ianuarie-aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ORIENTUL ONIRIC

ORIGINILE MONAHISMULUI ORIENTAL. DORA D'ISTRIA, INDIA ȘI ORTODOXIA LA 1850 (I)

LIVIU BORDAȘ

„J'aime [...] l'instinct tout-puissant qui nous révèle ce Dieu invisible devant lequel tous les peuples se prosternent, depuis les rives de l'Océan glacial jusqu'aux sommets de l'Himalaya éternellement couverts de neige.” (*La vie monastique dans l'Église orientale*, 1855, p. 306)

Despre originile non-creștine ale monahismului creștin a curs multă cerneală, pro și contra, în special în secolul al XIX-lea când avântul studiilor orientale a oferit noi instrumente cercetării comparate a religiilor. Dezbaterea a continuat și în secolul al XX-lea, ea nefiind tranșată nici astăzi căci interese extraștiințifice persistă de ambele părți ale controverselor. Scopul prezentului articol nu este de a intra în istoria sau în problematica acestei chestiuni ample și complexe. Ele au fost deja tratate în repetate rânduri cu claritate și competență. Ne dispensăm de a oferi chiar și o listă a principalelor lucrări, căci cei interesați o pot găsi confortabil în marile dicționare și enciclopedii.

Ceea ce ne interesează este evidențierea participării unui autor român la discuția asupra originilor monahismului creștin și a eventualelor influențe indiene exercitate asupra începuturilor sale. E vorba de cartea de debut a Elenei Ghica, cu care lansa și faimosul său „nom de guerre” în lumea ideilor: Dora d'Istria, *La vie monastique dans l'Église orientale*, tipărită în 1855 de savantul editor din Geneva, Joël Cherbuliez (însă imprimată la Bruxelles). Dar nici această carte nu ne interesează în sine; obiectul și argumentația ei generală depășesc scopul prezentului articol¹. Chestiunea originilor monahismului este doar un punct de plecare, dar și o referință ce revine mereu pe parcursul volumului, mai ales în ediția revăzută din 1858. Concentrându-ne asupra ei, nu am izolat-o totuși de contextul în care o plasează autoarea. Mai mult chiar, am încercat să depistăm legăturile ei invizibile cu autoarea însăși.

În fine, încă o precizare înainte de a începe. Dat fiind că, în cazul unui subiect cu totul nou, fiecare judecată trebuie ilustrată îndeaproape cu instanțele care au prilejuit-o, dar și pentru că opera Elenei Ghica e atât de puțin cunoscută astăzi, am optat pentru o cât mai largă reprezentare a propriilor ei cuvinte, fie în cuprinsul articolului, fie în anexe. Dacă aceste citate și fragmente vor îndrepta cititorii spre lectura operelor din care provin, atunci unul din scopurile articolului poate fi considerat atins.

¹ Pentru o analiză generală a cărții, v. articolul lui Antonio d'Alessandri, *La vie monastique dans l'Église orientale di Dora d'Istria (1828–1888): problematiche religiose e politiche*, în „Trimestre”, Storia – Politica – Società, Teramo, XXXVI, 2003, nr. 1–2, p. 73–92; versiune amplificată, cu titlul *La critica del monachesimo*, în volumul său *Il pensiero e l'opera di Dora d'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Roma, 2007, p. 63–87.

1. INDIA ÎN OGLINDA PROTESTAȚIEI ORTODOXE

Dacă ar trebui descrisă într-o singură frază, despre cartea de debut a Dorei d'Istria s-ar putea spune că e o meditație politică și religioasă îmbrăcată într-o formă literară cu tentă autobiografică de tipul *gelehrte Reise*. Autoarea călătorește în primul rând prin istorie și prin evoluția formelor culturii; călătoria propriu-zisă îi slujește mai mult ca pretext decât ca prilej.

Deși conține *in nuce* toate temele viitoarelor sale opere, *La vie monastique* a fost obnubilată de mai marele succes al acestora. Patru cărți în mai multe tomuri, publicate de-a lungul unui deceniu – *La Suisse allemande* (4 vol., 1856), *Les femmes en Orient* (2 vol., 1859–1860), *Excursions en Roumélie et en Morée* (2 vol., 1863), *Des femmes par une femme* (2 vol., 1865) –, i-au adus numele pe o treaptă de celebritate care nu a mai putut fi nici micșorată, nici depășită de ceea ce a publicat după aceea.

La mijlocul secolului al XIX-lea era, fără îndoială, surprinzător ca o femeie să facă primul pas în lumea literelor și a ideilor printr-o polemică anticlericală. Intensitatea acesteia nu era egalată printre intelectualii de dreapta români – în ciuda democratismului său, Dora d'Istria a respins constant socialismul – decât poate de cea a lui Ion Heliade Rădulescu. De altfel, e foarte probabil ca anticlericalismul ei să se înrudească cu ideile celui care i-a fost mentor în adolescență.

Polemica anticlericală nu e însă străină de contextul ideologic al epocii. În primul rând, de faptul că domnița valahă trăise timp de șase ani (1849–1855) în Rusia unui țar autocratic. Partizan al reacțiunii ortodoxe, Nicolae I voia, așa cum scrie ea, să transforme țara într-o „Chină europeană”. În al doilea rând, în Principatele române începuse a fi acerb dezbătută chestiunea mănăstirilor închinată, la care cartea se referă în repetate rânduri. Încă din prefață, autoarea își avertiza cititorii atât despre apartenența ei confesională, cât și despre poziția pe care o adoptă față de Biserică: „Quoique j'ai vu le jour dans une église complètement asservie à la domination des moines, je me suis, dans cet ouvrage, rangée du côté de leurs adversaires, dont les doctrines me semblent plus conformes à l'Évangile, à la raison, aux véritables intérêts du genre humain. J'ai sacrifié à l'évidence de la vérité, les préjugés et les sympathies de ma jeunesse, bien résolue de conformer toute ma vie à cette belle devise d'un poète latin: ... *Vitam impendere vero*.”²

Adversară atât a bizantinismului, cât și a ultramontanismului, Elena Ghica pleacă de la convingerea că instituția monastică este incompatibilă cu dezvoltarea societății moderne. Acest lucru i se părea a fi mult mai evident în Europa orientală, unde mănăstirile ortodoxe își păstrasera puterea și se opuneau reformelor social-politice ale guvernelor luminate.

Dora d'Istria își folosește apartenența la biserica ortodoxă ca un argument de autoritate, căci ea implică o cunoaștere directă a monahismului oriental. Acestei experiențe de *insider* – de martor ocular, cum o va caracteriza ea însăși³ – i-a adăugat studiul aprofundat al principalelor monumente literare ale Occidentului. În ceea ce privește istoria monahismului din Orientul îndepărtat, domeniu în care nu putea pretinde o cunoaștere directă, Elena Ghica se baza pe operele marilor pionieri moderni ai indologiei și buddhologiei. Iată prima ei luare de poziție față de orientalismul modern, la 9 iunie 1855, *au fond des Alpes*, când se pregătea să escaladeze muntele Jungfrau: „Quant à ce qui touche l'histoire des institutions monastiques dans la haute Asie, j'ai consulté les hommes les plus compétents sur ces questions spéciales. Vous savez que les admirables travaux de William Jones, de Colebrooke, de Frédéric de Schlegel, d'Abel Rémusat, d'Eugène Burnouf, de Windischman, de Stanislas Julien nous ont révélé un univers plein de merveilles, qu'ils nous ont montré, dans l'antiquité la plus reculée, l'esprit humain se manifestant sous des formes que nous aimions à croire nouvelles.”⁴

² Dora d'Istria, *La vie monastique dans l'Église orientale*, Genève-Paris, 1855, p. VI–VII (ed. II, 1858, p. IX–X) (în continuare: *La vie monastique*).

³ Într-o scrisoare din 29 noiembrie 1859 către un destinatar necunoscut (probabil dr. Pollak); Biblioteca Academiei Române, ms. S 11/CCLXXXIX, editată de Constantin I. Karadja, *Deux lettres de Dora d'Istria*, în „Revue historique du sud-est européen”, V, janvier–mars 1928, nr. 1–3, p. 34–38 (35).

⁴ *La vie monastique*, p. XVI (ed. II, p. 3).

Alegerea autorilor e una dintre cele mai bune. Din păcate, în restul cărții nu aflăm mai mult despre operele consultate, care trebuie să-i fi fost accesibile în bibliotecile din Sankt Petersburg. Sunt citate doar titlurile vechilor texte indiene: *Veda*, *Upanișadele*, *Mānava Dharma Śāstra*, *Rāmāyaṇa*, *Mahābhārata*, *Bhagavad Gītā*, drama *Śakuntalā* a lui Kālidāsa, numele lui Patañjali și Buddha, precum și *Foë-kouë-ki*, opera celebrului pelerin chinez Fa Hian în India buddhistă. Abia ediția a doua a cărții, completând erudiția ei orientalistă, îi dezvăluie și o parte din izvoare. Faptul dovedește că Dora d'Istria continua să aprofundeze studiile orientale chiar și în evasi-monasticele ei refugii alpine din Aarau și Veytaux.

Sursele de care se folosește provin în majoritate din librăria pariziană a anilor '30-'40. Doar *Zend Avesta*⁵ și *Upanișadele*⁶ sunt menționate în vechile traduceri ale lui Anquetil-Duperron. *Mānava Dharma Śāstra* îi era cunoscută în traducerea lui Louis Armand Loiseleur-Deslongchamps (1833)⁷, iar *Foë-kouë-ki* în cea a lui Abel Rémusat (1836)⁸. Referințele la texte buddhiste precum *Lalitā Vistara* sau *Prātihārya sūtra* sunt datorate monumentalei opere a lui Eugène Burnouf, *Introduction à l'histoire du buddhisme indien* (1844)⁹, savant pentru care Dora d'Istria nutrea o mare stimă. Alte două articole asupra buddhismului, publicate de Isaac Jacob Schmidt¹⁰ și de Alexander Csoma de Kőrös¹¹ în periodice specializate din Sankt Petersburg și Calcutta, provin tot de la indianistul francez, care îi pomenește frecvent și călduros pe cei doi pionieri ai studiilor buddhiste¹². Henri-Thomas Colebrooke e citat în traducerea franceză a lui Guillaume Pauthier: *Essais sur la philosophie des Hindous* (1833)¹³. Fără a fi nominalizate, se face trimitere la articolele indologice publicate în „Revue des deux mondes” de Théodore Pavie¹⁴, în acel moment profesor de sanscrită la Collège de France.

⁵ *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre, contenant les idées théologiques, physiques & morales de ce législateur, les cérémonies du culte religieux qu'il a établi, & plusieurs traits importants relatifs à l'ancienne histoire des Perses*, trad. Anquetil Du Perron, 2 vol., Paris, 1771.

⁶ *Oupnek'hat, id est, Secretum tegendum: opus ipsa in India rarissimum, continens antiquam et arcanam, seu theologicam et philosophicam, doctrinam, e quatuor sacris Indorum libris, Rak Beid, Djedjr Beid, Sam Beid, Athrban Beid, excerptam: ad verbum, e Persico idiomate, Samskreticis vocabulis intermixto, in Latinum conversum: dissertationibus et annotationibus, difficiliora explanantibus, illustratum*, ed. Anquetil Duperron, 2 vol., Argentorati [Strasbourg], Parisiis, an. IX-X [1801-1802].

⁷ *Manava-Dharma-Sastra. Lois de Manou, comprenant Les institutions religieuses et civiles des Indiens*, trad. A. Loiseleur Deslongchamps, Paris, 1833.

⁸ *Foë Kouë Ki, ou, Relation des royaumes bouddhiques: voyage dans la Tartarie, dans l'Afghanistan et dans l'Inde, exécuté, à la fin du IVe siècle, par Chy Fa Hian*, trad. Abel Rémusat, ed. J. von Klaproth și E.A.X. Clerc de Landresse, Paris, 1836.

⁹ Eugène Burnouf, *Introduction à l'histoire du buddhisme indien*, vol. I, Paris, 1844.

¹⁰ I.J. Schmidt, *Ueber die Tausend Buddhas einer Weltperiode der Einwohnung oder gleichmässigen Dauer (gelesen den 10. October 1832)*, în „Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Pétersbourg”, sixième série, t. II, 1833, 1ère livraison, p. 41-86.

¹¹ Alexander Csoma de Kőrös, *Analysis of the Dulva, a portion of the Tibetan work entitled Kah-gyur*, în „Asiatic Researches”, Calcutta, XX, 1836, part 1, p. 41-93. A fost tradus în franceză mult mai târziu, de către Léon Feer, în „Annales du Musée Guimet”, Paris, t. II, 1881, p. 146-198.

¹² Trimiterile la I.J. Schmidt provin din E. Burnouf, *op. cit.*, p. 178 și 285, iar una din trimiterile la A.I. Csoma, din E. Burnouf, *op. cit.*, p. 277 (pe celelalte două – p. 73 și 308 – nu le-am putut identifica).

¹³ H.-T. Colebrooke, *Essais sur la philosophie des Hindous*, Paris, 1833.

¹⁴ Lăsând la o parte impresiile de călătorie în India, iată articolele indologice publicate până la începutul anului 1858: *De la littérature musulmane de l'Inde* (15 septembre 1843), *La marine des Arabes et des Hindous* (15 novembre 1843), *Pertaab-Sing, procès de Saatara en Angleterre* (15 mars

Tot cu referire la India sunt citate titluri din aria istoriei religiilor și a literaturii periegetice. Din prima categorie fac parte celebrul album ilustrat *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* (1723–1743, cunoscut probabil în ediția amplificată publicată de Proudhomme la Paris, în 1807)¹⁵, *Symbolik und Mythologie der alten Völker* a lui Georg Friedrich Creuzer (1810–1812)¹⁶ și *Histoire pittoresque des religions* editată de F.-T. B. Clavel (1844–1845)¹⁷. Li se adaugă cărțile a doi pastori protestanți: Johann Jakob Boehinger, *La vie contemplative, ascétique, et monastique chez les Indous et chez les peuples Bouddhistes* (1831)¹⁸ și Henri Brunel, *Avant le christianisme ou histoire des doctrines religieuses et philosophiques de l'Antiquité* (1852)¹⁹; în fine, călătoriile lui Jean-Baptiste Tavernier (1676)²⁰, *Les Anglais et l'Inde* a lui Eugène de Valbezen (1857)²¹ și autobiografia șecului Lutfullah (1802–1874), pe care o cunoștea din ampla recenzie a lui Émile Montégut²². Pe ultimele două le citise, în mod evident, după publicarea primei ediții a cărții sale.

Lipsa unor referințe mai largi la bibliografia indologică este explicată de autoare în aceeași cabană montană din Grindelwald în care își aștepta „șerpașii” elvețieni: „Quoiqu'il m'ait été impossible d'approfondir des publications aussi étendues, j'en connais pourtant les principaux résultats, qui sont devenus, dans ces derniers temps, le patrimoine de tous. Quand il s'agit d'études historiques, il n'est pas nécessaire d'avoir une pénétration exceptionnelle pour se rendre compte des découvertes et des progrès de la science.”²³ Așadar Dora d'Istria privea erudiția orientalistă nu atât

1846), *Le Thibet et les études thibétaines* (1 juillet 1847), *Les religieux bouddhistes de l'île de Ceylan* (1 janvier 1854), *Le Rig-Veda et les livres sacrés des Hindous* (15 juillet 1854), *L'apologue dans la société hindoue* (15 août 1855) și, în fine, ciclul *Études sur l'Inde ancienne et moderne: I. Les Brahmanes et les rois* (1 mai 1856); *II. Les rois maudits* (1 juillet 1856); *III. Les héros pieux: Rama* (1 janvier 1857); *IV–V. Les héros pieux: les Pandavas* (15 avril, 1 juin 1857); *VI. Krichna, ses aventures et ses adorateurs* (1 janvier 1858); *VII. Çakia-Mouni; la société hindoue pendant la période bouddhique et l'invasion musulmane* (15 janvier 1858).

¹⁵ Jean Frédéric Bernard, Antoine Augustin Bruzen de la Martinière et al., *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*, 8 tomuri în 9 vol., Amsterdam, 1723–1743.

¹⁶ Republicată într-o ediție revăzută, *Symbolik und Mythologie der alten Völker besonders der Griechen*, 5 vol., Leipzig-Darmstadt, 1819–1822, a fost apoi tradusă în franceză cu titlul *Religions de l'Antiquité considérées principalement dans leurs formes symboliques et mythologiques*, 5 vol., Paris, 1825–1851.

¹⁷ *Histoire pittoresque des religions, doctrines, cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde anciens et modernes*, ed. F.-T. B. Clavel, Paris, 2 vol., 1844–1845.

¹⁸ Strasbourg, 1831.

¹⁹ Paris, 1852.

²⁰ *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer, baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, & par toutes les routes que l'on peut tenir, accompagnez d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes & le commerce de chaque país, avec les figures, le poids & la valeur des monnoyes qui y ont cours*, Paris, 1676; *Recueil de plusieurs relations et traités singuliers et curieux de Jean-Baptiste Tavernier, chevalier, baron d'Aubonne, qui n'ont point été mis dans ses six premiers voyages*, Paris, 1679.

²¹ Eugène de Valbezen, *Les Anglais et l'Inde*, Paris, 1857. E interesant de menționat aici că una din viitoarele sale cărți (*La malle de l'Inde*, Paris, 1861) va fi recenzată împreună cu *Au bord des lacs helvétiques* (Genève-Paris, 1861) a Dorei d'Istria; v. Eugène Lataye, *Romans et voyages*, în „Revue des deux mondes”, XXXI, t. 35, 15 septembre 1861, p. 514–520.

²² Émile Montégut, *Un gentleman musulman de l'Inde. „Autobiography of Lutfullah, a Mahomedan gentleman”*, ed. Edward Eastwick, London, 1857, în „Revue des deux mondes”, XXVII, t. 12, 15 novembre 1857, p. 415–446.

²³ *La vie monastique*, p. XVI–XVII (ed. II, p. 3). Lucru remarcat și de recenzenții cărții. De pildă: „Esprit élevé et philosophique, connaissant tous les résultats des immenses travaux historiques

sub aspect filologic, cât istoric. Pe de altă parte ea considera că rezultatele acesteia au ieșit din domeniul strict al specializării, devenind un bun comun al studiilor umaniste.

Chestiunea care ne interesează aici e abordată chiar în introducerea cărții, intitulată *Origine du monachisme oriental, ses progrès, ses services et sa décadence*²⁴. În cele ce urmează vom încerca să sintetizăm cât mai cuprinzător ideile sale asupra Indiei și a Orientului în general, situându-le în orizontul epocii, pe de o parte, și în cel al indologiei, pe de alta.

Prima manifestare a vieții monastice are loc în pădurile Indiei, unde se retrăgeau pioșii anahoreți, „discipoli fervenți ai brahmanismului”. Eremitismul era încurajat de „geniul mistic” al religiei hinduse, așa cum a fost exprimat în *Vede*, în *Mānava Dharma Śāstra* sau în epopeile *Rāmāyaṇa* și *Mahābhārata*. De îndată ce formulează această idee despre tendința spiritului religios al vechilor indieni, Dora d’Istria se și lansează în critica vieții monastice. Reluând o mai veche impresie a călătorilor și autorilor europeni, ea susține că, în înclinația spre viața contemplativă, un rol determinant l-a avut clima. Transformându-i pe indieni într-o „rasă indolentă”, aceasta i-a determinat să fugă de efortul necesar activității sociale înspre mai dulcea contemplație „pe încântătoarele maluri ale mării Bengalului”. Imaginația prințesei române nu este nici ea mai puțin încântătoare, în special prin originalitatea locului unde situează începuturile absolute ale monahismului. Ne-am fi așteptat să-i vedem pe anahoreții indieni pe malurile Gangelui sau pe culmile Himalaiei, nu în presupuse păduri – precursore ale celei de la Serampore – pe țărmurile golfului Bengal.

Peste câțiva ani, călătorind prin Elveția italiană, Dora d’Istria va exclama în prelungirea aceleiași idei: „Jamais je n’avais aussi bien compris qu’en ce moment le penchant qui entraîne les populations du midi, en Asie comme en Europe, dans l’Hindoustan comme en Italie, vers la quiétude monastique. Le climat devorant du sud produit les moines, comme la Scandinavie et la Grande-Bretagne les soldats et les agriculteurs.”²⁵

Ne putem întreba dacă există o legătură între aceste idei și educația sa artistică (a deprins rudimentele picturii cu Kauffman și le-a desăvârșit cu Felice Schiavoni), însă activitatea ei de peisagistă a fost prea puțin studiată²⁶. Pe de altă parte, fără intenția de a trivializa, trebuie totuși amintit că starea sănătății ei a depins constant de climă. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care a părăsit Rusia, pentru care s-a stabilit mai întâi în Alpi, apoi în Italia și pentru care a frecventat toată viața „băile” marine.

Dar determinismul climateric era una dintre ideile dragi romanticilor, care se avântau în speculații poetice asupra spiritului popoarelor. Cu zece ani mai devreme, Cesar Bolliac – colaborator al banului Mihalache Ghica și fidel admirator al fiicei sale – vedea și el începuturile poeziei și ale moralei în „acele clime de pace, dulci” ale Indiei. Ca Dora d’Istria, era și el convins de influența hotărâtoare a climei asupra caracterului popoarelor și, prin urmare, asupra poeziei lor: „În rasele cele mai afâmeiate și izolate ale climelor celor dulci de Răsărit a prins teocrația pură, cu acea sistemă funestă de izolație și neștiință – mumă a superstiției și a formării castelor inegale. În populațiile cele numeroase și unite ale acestor clime a prins autocrația. Aci autocratul – fiu al divinității – este o ființă super-umană și-ntr-însul se concentrează puterea civilă și religioasă.”²⁷

qui sont une des gloires de notre époque”, în „Bibliothèque universelle de Genève”, XXX, novembre 1855, nr. 11, p. 451–453 (451); recenzie republicată în „Revue critique des livres nouveaux”, Genève, XXIII, 1855, p. 343–345 (343).

²⁴ *La vie monastique*, p. XXIII–LXXXII (ed. II, p. 7–34). V. prima parte a ei în Anexă.

²⁵ Dora d’Istria, *Une rencontre de voyage. Souvenirs de la Suisse italienne*, în „Revue des deux mondes”, XXX, t. 27, 1er juin 1860, p. 636–667 (660).

²⁶ Radu Ionescu, *Dora d’Istria, o elevă uitată a lui Felice Schiavoni*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, București, X, 1963, p. 472–480.

²⁷ Cesar Bolliac, *Poesia*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, Brașov, IX, 1846, nr. 27 (1 iulie); nr. 28 (8 iulie); nr. 29 (15 iulie); nr. 30 (22 iulie), p. 209–211, 217–219, 225–227, 233–236;

Pentru Dora d'Istria, în India toate inspiră „oroare de acțiune”: nu doar religia, ci și poezia sau filosofia. Dintre reprezentanții acesteia din urmă îl citează doar pe Patañjali, care se întreba, mai degrabă ca un poet: „Ce este fericirea? O lampă care se simte arzând la adăpost de vânt.”

Însă, nici întrebarea și nici răspunsul nu aparțin autorului lui *Yoga Sūtra*. Metafora își are originea în *Mahābhārata*, unde se întâlnește în cartea a treia, *Vana Parvan* XIII.984, în conversațiile lui Mārkaṇḍeya: „Acei cunoscători care au atins serenitatea sălășluiesc indefinit în fericire. Semnul acesteia este când, sătul fiind, omul doarme în pace, așa cum o lampă aprinsă luminează la adăpost de vânt.” O comparație asemănătoare se găsește în cartea a șasea, *Bhīṣma Parvan* XXX.1083, de fapt *Bhagavad Gītā* VI.19: *yathā dīpo nivāta-stho / neṅgate sopamā smṛtā / yogino yata-cittasya / yuñjato yogam ātmanaḥ*. „Precum o lampă într-un loc ferit de vânt nu pâlpâie, așa este și mintea disciplinată a unui yoghin ce meditează asupra sinelui.” Imaginea lămpii adăpostită de vânt a făcut carieră în literatura indiană, de unde buddhismul a purtat-o până în Tibet și China²⁸.

Citatul nu provine însă de aici. El se întâlnește identic frazat în una din cărțile pe care abatele Frédéric Edouard Chassay – profesor de filosofie, prolific scriitor catolic și membru al mai multor Academii de aceeași afiliere religioasă – le publică în ciclul *Bibliothèque d'une femme chrétienne*. Date fiind constantele preocupări ale Elenei Ghica pentru chestiunea feminină, e dincolo de îndoială că nu-i scăpaseră aceste volume. Descriind tipurile femeii hiperactive și inertiiale, Chassay afirmă despre cel din urmă: „Pour elles, l'idéal de la vie c'est le sommeil, ou, pour me servir de la ravissante expression d'un philosophe de l'Inde, «La vie d'une lampe qui se sent brûler à l'abri du vent».”²⁹ Tocmai pasivitatea este contextul în care Dora d'Istria folosește citatul, într-un spirit foarte diferit de cel al *Mahābhāratei*. Cum a ajuns să-l atribuie lui Patañjali e greu de știut.

În amplul studiu pe care îl va dedica epopeii indiene peste două decenii – după ce o studiasse în traducerea franceză a lui Hippolyte Fauché –, ea reproduce *śloka* 19 din capitolul *Dhyāna Yoga* al *Bhagavad Gītei*: „Come una lampada, la quale riparata dal vento non vacilla, così e, dicesi (questo paragone sembra tolto da Patandjali), l'immagine del vero yogi dai pensieri compressi, che e giunto all'unione dell'anima sua con Dio.”³⁰

Dora d'Istria credea încă în paternitatea lui Patañjali, deși nu cu aceeași siguranță. Peste un alt deceniu, în unul dintre ultimele ei studii, reia fraza din *La vie monastique* fără însă a o mai atribui filosofului yoghin³¹. Din păcate, textele ei publicate nu ne ajută să aflăm dacă citise în cele din urmă *Yoga Sūtra*, iar manuscrisele pe care le pregătea când moartea a răpit-o pe neașteptate par să fie definitiv pierdute.

Deocamdată, debitoare sursei sale indirecte, Dorei d'Istria i se pare firesc că, îmbibați de filosofia „enervantă” a panteismului, înțelepții Indiei – ghimnosofiștii, cum i-au numit grecii – s-au străduit să pună în practică această cugetare. În timp ce Occidentul a căutat *perpetuum mobile*, India

republicat ca prefață la Idem, *Poesii nuoe*, București, 1847; retipărit în *Scrieri*, vol. II, ed. Andrei Rusu, București, 1983, p. 57–71. Dora d'Istria citează volumul de poezii al lui Bolliac; *La vie monastique*, ed. II, p. 102.

²⁸ Alex Wayman, *The Lamp and the Wind in Tibetan Buddhism*, în „Philosophy East and West”, Hawaii, V, July 1955, nr. 2, p. 149–154; Ghoṣa, *La saveur de l'immortel. A-p'i-t'an kan lu wei lun. La version chinoise de l'Amṛtarasa de Ghoṣaka (T. 1553)*, trad. José van den Broeck, Louvain-la-Neuve, 1977, p. 177.

²⁹ Frédéric Édouard Chassay, *Les devoirs des femmes dans la famille*, Paris, 1852, p. 183. Fraza este repetată de abatele C.-M. André în recenzie sa din „L'ami de la religion”, CLIX, mars 1853, nr. 5497, p. 569–572 (571). De asemenea, apare în recenzie cărții Dorei d'Istria, publicată în „Bibliothèque universelle de Genève”, LXIII, t. 3, octobre 1858, nr. 10, p. 291–294 (292).

³⁰ *L'epopee dell'India. Il Mahābhārata*, în „Nuova Antologia”, X, vol. 29, agosto 1875, fasc. 8, p. 825–842; XI, vol. 32, maggio 1876, fasc. 5, p. 51–73; vol. 33, dicembre 1876, fasc. 12, p. 736–764 (749).

³¹ În ciclul de 11 articole (de fapt o carte de 250 de pagini) *Les péchés capitaux*, publicat în „Revue internationale” din Florența între 25 iunie și 25 noiembrie 1886. V. ultimul articol, p. 628–645 (640).

s-a aflat și se mai află încă în căutarea imobilității, a repaosului absolut. Singura preocupare a yoghinilor și a samnyasinilor ei era de a se refugia din calea agitațiilor existenței în „sânul lui Brahman”, acolo de unde emană întreaga creație. Față de aceasta, față de restul umanității, ei nutreau doar o „vagă simpatie” de sorginte panteistă. Nu erau câtuși de puțin însuflețiți de dorința de a înfățișa lumii spectacole uimitoare sau de a-i comunica învățături sublimе.

Așadar, influența socială a eremitismului „brahmanic” a fost foarte limitată. Până când, cu cinci secole înainte de Christos, unul dintre acești solitari, Śākya Muni, hotărât să-și „regeneze patria” și să abolească funestul sistem al castelor, a dat vieții monastice o extraordinară dezvoltare. Admirația Dorei d’Istria pentru Buddha este necondiționată, așa cum o arată portretul pe care i-l trasează: inspirat de o inteligență puternică și de o inimă nobilă, înzestrat cu o nestăvilă energie și cu o persuasivă elocvență, un venerat înțelept și – desigur – fiu de os domnesc.

Predicând detașarea de existența trecătoare, Buddha chema pe toți oamenii, chiar și pe cei din clasele cele mai joase, spre realizarea „perfecțiunii vieții religioase”. Nu ideile iluminării și nirvanei o atrag pe Dora d’Istria spre învățătura lui Gautama, căci nu pomenește nimic despre ele. Din punct de vedere religios, buddhismul e privit în continuitatea brahmanismului, nu în opoziție cu acesta. Ceea ce o interesează în primul rând este reforma socială, principiul egalității și lupta contra „despotismului”, idei de o mare contemporaneitate la care subscriesese în întregime.

„Imobilul Orient” a fost emoționat până în adâncurile sale de vocea lui Śākya Muni. Propovăduitorii noii credințe au răspândit-o până în Ceylon, Java, Borneo, Sumatra, China, Tibet, Japonia și chiar până în „deșerturile” Siberiei. Iar odată cu ea, au adus și mănăstirile cu regulile lor de viață: ascultarea, sărăcia, celibatul, ascetismul.

Din păcate, marea revoluție morală a lui Buddha nu a exercitat asupra popoarelor Asiei o influență prea profundă. Vagul său „panteism”, „geniul” religios al orientalilor, puterea cutumelor, rapida decadență a instituțiilor monastice, viciile inerente acestui sistem de organizare religioasă au fost tot atâția factori care au anulat încercarea sa de reformă. „Întreprinzătorul solitar” a devenit în schimb încarnarea însăși a „adevărului necreat”, un zeu venerat și astăzi (în 1855) de 315 milioane de oameni. La rândul ei, „teoria mistică” prin care voia să „elibereze” India a produs cele mai ciudate forme de despotism spiritual și temporal: papalitatea Marelui Lama în Tibet, bizara autoritate religioasă din Japonia, puterea absolută a prinților din Coreea și Indochina.

Această incursiune în istoria monahismului brahmanic și buddhist era menită să ducă la o concluzie. Ceea ce o interesa pe Dora d’Istria era de a arăta că, anterior lui Antonie sau Pahomie, cu multe secole înainte, regimul de viață monahal fusese inițiat și dezvoltat în India și în Extremul Orient. Mai mult chiar, ea nu ezită să postuleze influența buddhismului asupra începuturilor monahismului creștin: pur și simplu e imposibil ca această vastă organizație monastică să nu fi fost cunoscută în Asia occidentală și chiar în Grecia și Italia. De fapt, deja în vremea în care scria, se știa că misionarii buddhiști ajunseseră până în Grecia și în Egiptul elenistic. Informațiile istoricilor clasici despre ghimnosofiști și buddhiști erau și ele bine cunoscute specialiștilor, iar contactele – inclusiv religioase – între lumea greco-romană și India erau tot mai mult puse în evidență. Deși ideea influenței buddhiste fusese exprimată accidental încă din secolul anterior, abia în secolul al XIX-lea ea primește autoritatea indianiștilor, mai ales odată cu Eugène Burnouf. Dora d’Istria este însă primul autor care îi acordă atenție specială și o susține cu voce tare.

Instituția întemeiată de Pitagora și republica visată de Platon i se par autoarei, în mai multe privințe, imitații ale ideilor brahmanismului și buddhismului. Dar imitația cea mai frapantă se vedește în cazul esenienilor.

Întemeietorii bisericii creștine nu au arătat însă niciun entuziasm față de doctrinele și practicile esenienine. Dimpotrivă, ei s-au angajat în mișcarea religioasă și socială a epocii lor. Nu se întâlnesc la ei nici gustul pentru contemplație al yoghinilor și nici practicile formaliste din mănăstirile buddhiste. În loc să încerce, precum Buddha, reformarea lumii prin intermediul instituțiilor mistice, creștinii au predicat o morală accesibilă tuturor în mod egal. Acesta era de fapt, susține Dora d’Istria, chiar „vizul” lui

Gautama. L-a putut împlini doar creștinismul, religia adevărată, religia universală, religia în spirit și în adevăr, care cuprinde în sine toate elementele emancipării și progresului: regimul castelor condamnat, adevărul scos din sanctuare, o prodigioasă revoluție morală în spiritul egalității și fraternității, fără a fi nevoie să transforme lumea într-o uriașă mănăstire, așa cum încercase buddhismul³².

Instituția monastică a apărut cu mult după ce creștinismul se afirmase în lume, afirmare care deci nu datorează nimic călugărilor. Dezvoltarea monahismului a reprezentat o deviere de la spiritul original al Evangheliilor. Numai o lectură deformată a lor, sub influența formelor de viață religioasă ale păgânismului, ale celui asiatic în special, a putut justifica viața monastică. Dora d'Istria afirmă în mod repetat că purtătorii hainei călugărești preferă Evangheliile spiritului, maximele și imaginația ardentă a „monahismului oriental”. Ei au cedat „aux tendances irrésistibles de l'esprit oriental, à ce penchant au quiétisme, qui se retrouve chez les ascètes du brahmanisme, dans les communautés du Thibet et chez les soufis de la Perse”³³. Astfel, nu acțiunea, ci contemplația a devenit scopul suprem al vieții. Textele neotestamentare pe care apologeții monahismului le invocă în sprijinul ideii că perfecțiunea poate fi atinsă numai prin viața contemplativă și austeră sunt, după părerea ei, interpretate în spiritul „păgânismului oriental” și mai ales în cel al „tradițiilor dualismului persan și brahmanismului”³⁴.

Pasivitatea, observă Dora d'Istria, a fost o atitudine recomandată dintotdeauna de monahism, „începând cu autorul *Bhagavat-Gîter*”³⁵. Dar textul pe care l-a ales ca ilustrare e tocmai cel mai cunoscut dintre cele care îndeamnă la acțiune non-egoistă, la *karma yoga*, la împlinirea dezinteresată a *dharmei*. Este chiar filosofia pe care ea însăși o adoptase, așa cum vom vedea mai jos. Nu îl citise încă sau se referea nu la mesajul său final, ci la descrierea diverselor forme de yoga?

Penitențele, adesea extravagante, ale călugărilor creștini îi par destinate a „rivaliza în nebunie cu asceții brahmanismului”³⁶. Elena Ghica recunoaște însă că aceștia îi aveau ca precursori pe farisei, ale căror austerități le descrie după *Talmud*. Ei inventau zilnic noi mortificări, întru totul asemănătoare celor ale tapasvinilor și samnyasinilor Indiei³⁷.

Dar adoptarea practicilor ascetice ale gimnosofiștilor indieni avea și un sens competitiv, de a arăta superioritatea vieții creștine asupra celei păgâne: „L'Orient [chrétien – n.n.] n'avait pas perdu le souvenir des souffrances volontaires des gymnosophistes de l'Inde, et il crut volontiers que les solitaires qui se rangèrent autour d'Antoine et de Pacôme étaient suscités par le Ciel pour montrer la supériorité de la mortification chrétienne sur l'austérité fastueuse des sages du paganisme.”³⁸

Pe de altă parte, imageria buddhistă a invadat și ea deșerturile creștine. Scene și motive din legendele lui Buddha sunt reproduse de viețile unor nevoitori precum Antonie, Ieronim sau Arsenie. Ispite și halucinații identice celor care l-au încercat pe Śākya Muni străbat mănăstirile creștine din Asia Mică și din Africa. „Le désert, depuis que les moines y ont cherché le repos de l'esprit et du cœur, est devenu la résidence favorite du prince des ténèbres. Toutes les scènes racontées dans les légendes du Bouddha se reproduisent dans la vie d'un Antoine et de ses nombreux imitateurs. Jérôme, Jérôme lui-même, malgré son intelligence supérieure, est obsédé par des hallucinations étranges. Les voluptés de Rome et d'Alexandrie sont toujours présentes aux ardues imaginations de l'Orient. Ces

³² *La vie monastique*, p. XXIII–XXXVI (ed. II, p. 7–13). V. Anexa. Totuși, ea observă că regimul castelor sădise în societatea antică rădăcini foarte profunde, astfel încât chiar și cei care acceptau teoretic admirabilul principiu evanghelic al egalității îl uitau cu ușurință în practică (*ibidem*, p. XLIII; ed. II, p. 16).

³³ *Ibidem*, p. LXI (ed. II, p. 24).

³⁴ *Ibidem*, ed. II, p. 283 (în ed. I, doar „tradițiile brahmanismului”, p. 440).

³⁵ *Ibidem*, p. LXIII (ed. II, p. 25).

³⁶ *Ibidem*, p. XLI–XLII (ed. II, p. 14–15).

³⁷ *Ibidem*, p. LXXXVII (ed. II, p. 32).

³⁸ *Ibidem*, p. 422–423 (ed. II, p. 276, cu mici modificări).

séductions, que leurs historiens nous peignent souvent de la manière la plus saisissante, prennent avec le temps, à leurs yeux, un visage et un corps. Les vierges merveilleuses qui, sur les bords du Gange, avaient essayé de détourner Sakia-Mouni de sa mission, reparaissent dans les monastères de l'Afrique et de l'Asie occidentale. On dirait que les divinités sensuelles du paganisme, irritées de leur défaite, se sont retirées dans la solitude pour humilier la croix dans la personne de ses héros: «C'est Vénus tout entière à sa proie attachée!»³⁹

Dorei d'Istria îi se pare foarte posibil ca acei barbari, invadatori ai Europei, care îi vizitau pe schivnicii din deșert, să fi regăsit în persoana lor pe predicatorii buddhismului pe care îi cunoscuseră în fundul Asiei: „Les barbares de l'Asie venaient au pied de la colonne de Siméon entendre de sa bouche les mystères de la vie éternelle. Qui sait si les peuples qui se précipitaient du fond de l'Asie sur l'empire dévasté ne croyaient pas retrouver, dans ces hôtes de déserts, les pacifiques prédicateurs de la religion du Bouddha, dont la voix avait retenti jusqu'au fond de la Sibérie?”⁴⁰

Aproprierile între spiritul religios indian și ideologia monastică a creștinismului sunt ilustrate și cu exemple medievale sau moderne, de la Francesco d'Assisi și Teresa de Ávila până la Jean-Jacques Olier, iar în a doua ediție a cărții și cu sfântul Serghei al rușilor.

Absolutizând cu intenție, Dora d'Istria afirmă că, pentru spiritul monastic, contemplația e o alternativă preferabilă nu doar acțiunii, ci și culturii sau științei. Unirea cu Dumnezeu anulează, prin copleșire, orice altă posibilă opțiune. Dar astfel, sub aparenta smerenie a contemplativilor se ascunde un orgoliu infinit mai mare decât cel care conduce activitățile mundane. „A quoi servent les longs raisonnements de la philosophie, les procédés compliqués de la science, les interminables recherches de l'observation, si l'on peut, en s'unissant à Dieu, contempler dans sa divine essence les idées éternelles? Aussi les moines doivent-ils prendre en pitié tout le labeur scientifique du monde moderne. L'humilité avec laquelle ils se renferment dans la contemplation, cache un orgueil qu'aucune prétention n'épouvante. Il est curieux d'entendre, dès les temps les plus anciens, les ascètes du brahmanisme parler des privilèges de l'âme qui se confond avec Brahm, source de tout ce qui est. Elle est enchaînée par les liens de la matière, qui attachent à la terre les existences vulgaires. L'univers tout entier obéit à ses lois. Elle s'élève jusqu'au plus haut de cieux et pénètre jusque dans les dernières profondeurs des enfers. Traduisez dans la langue de l'Occident ces peintures des privilèges de l'Yogui, et vous entendrez parler une sainte Thérèse et un saint François d'Assise, dont madame Guyon et Swedenborg ne sont que de pâles copistes.”⁴¹

Preocuparea „asceților brahmanismului” este identificarea sufletului cu Brahman, origine a tuturor celor create. Se pare că în prima ediție a cărții se strecurase o greșeală care răsturna cu totul sensul acestui paragraf. În cea de-a doua ediție, sufletul „enchaînée par les liens de la matière” este dimpotrivă „dégagée” de aceste legături. Unit cu Brahman, yoghinul devine stăpân al întregului Univers: poate pătrunde așadar până în înaltul cerurilor sau până în adâncul infernurilor. De fapt, atât brahmanismul, cât și buddhismul consideră că realitatea e o aparență și că singurul lucru care merită eforturile omului este Absolutul, „Infinitul”, „Eternul”. „Que disent, en effet, les moines les plus doctes du brahmanisme et du bouddhisme? Que les créatures ne sont qu'une vaine apparence, un rêve de l'Éternel, une pure manifestation de l'Infini, que nous devons seul chercher, trouver et aimer? Lisez l'*Introduction à la vie chrétienne*, par le fondateur de la congrégation de Saint-Sulpice, et vous seriez étonné de voir un prêtre français du XVIIe siècle raisonner comme un disciple de Bouddha, si l'on ne savait jusqu'à quel point l'esprit humain reproduit fidèlement toutes les théories du monde primitif. Mais puisque Olier prétend, pour recommander ses idées, que sa théorie est complètement biblique, il n'est pas difficile de montrer combien elle diffère profondément de la vraie doctrine de

³⁹ *Ibidem*, p. LXVIII–LXIX (ed. II, p. 27–28).

⁴⁰ *Ibidem*, p. XLVI–XLVII (ed. II, p. 17–18).

⁴¹ *Ibidem*, p. LXIII–LXV (ed. II, p. 25–26).

l'Évangile, commentée par le sens commun et non à l'aide des maximes brahmaniques. Le modèle du chrétien n'est pas le sage du mysticisme hindou, mais le Verbe de Dieu plein de grâce et de vérité."⁴²

Adevăratul model creștin nu este înțeleptul hindus, ci Iisus, pe care Dora d'Istria preferă să nu-l pomenească pe nume. El este Verbul divin, plin de adevăr și har, nu de austeritate și absolutism. De aceea modelul monastic, care a alterat mesajul evanghelic, e înclinat nu înspre societăți libere, ci către sisteme politice absolutiste. Precum discipolii lui Buddha, călugării consideră că modelul ideal al unei societăți bine reglementate este mănăstirea⁴³. Preocupați de controlul religios asupra societății, ei au fost întotdeauna lipsiți de patriotism. Dora d'Istria găsește că toate popoarele care au suferit mai profund acțiunea monastică au rămas o pradă eternă a cuceririlor străine: atât India, Tibetul, China, cât și Irlanda, Italia, Polonia⁴⁴. În Italia doar Piemont face excepție: „Par quelle triste fatalité l'Italie est-elle devenue la proie d'hommes, dont le caractère et l'intelligence font songer involontairement aux héritiers de Bouddha?”⁴⁵. Spania, Portugalia, Mexicul, republicile hispano-americane îi dau impresia de a se afla în mijlocul „superstițiilor Tibetului”, sub sceptrul Marelui Lama, acea papalitate a Asiei care amintește atât de izbitor de cea a Occidentului⁴⁶.

Cele câteva referințe la India din restul cărții completează și susțin ideile dezvoltate în *Introducere*. Dora d'Istria nu se îndoiește niciun moment de superioritatea creștinismului, care „a popularisé jusque dans les régions les plus infimes de la société de magnifiques idées, que la sagesse antique n'avait pas soupçonnées.” Problema acestuia este însă de a se fi lăsat contaminat de ideile asiatice. Călugării creștini îi apar nici mai mult nici mai puțin decât ca imitatori „ai fanaticilor adoratori ai formidabilului Mahadeva”⁴⁷. Mahādeva, „mare zeu”, titlu cu multiplă funcționalitate, este în acest context, așa cum precizează autoarea într-o notă, „unul din numele lui Śiva”. De fapt *mahā*, „mare”, înseamnă aici mai degrabă „puternic”, căci, în această ipostază, Śiva este un zeu teribil, cu trei capete – două masculine și unul feminin – Aghora, Saumya și Śakti. După toate probabilitățile, Dora d'Istria nu l-a ales întâmplător, ci pentru a parodia teologia trinitară.

Printre „teoriile” care au denaturat morala creștină sunt nominalizate: dualismul zoroastrian, care considera carnea un produs al principiului răului; „sinuciderea religioasă” practică în brahmanism; torturile pe care și le aplică anahoreții în numele „ferocelui” Śiva sau al „crudei” Kālī, zei avizi de sânge și lacrimi, care însă își răsplătesc credincioșii pentru suferințele autoimpuse. „Mais ces idées, aussi simples que rationnelles, furent étrangement dénaturées par l'invasion des théories orientales”⁴⁸, qui, au moment de l'établissement du monachisme, prirent une si grande influence sur la société chrétienne. Une conception dualistique, qui se rattachait aux idées religieuses de l'Irân, regardait la chair comme une production du mauvais principe. Dans les systèmes mystiques du brahmanisme, le suicide religieux, plus ou moins lent, est considéré, comme l'acte le plus agréable à la Divinité, à laquelle nous devons nous réunir le plus vite possible. Avides de sang et de larmes, les dieux de l'Inde, le féroce Siva, la cruelle Kali, se plaisent aux tourments volontaires de saints anachorètes, dont chacune des souffrances doit être plus tard largement récompensée. Aussi, bien des siècles avant le christianisme, l'active imagination des Hindous s'épuisa à inventer toutes sortes de pénitences et de tortures atroces. Les lois de Manou⁴⁹, qui sont si anciennes, nous parlent avec beaucoup d'éloges des souffrances que s'imposent les hommes aimés des dieux. Dans le

⁴² *Ibidem*, p. LXXII–LXXIII (ed. II, p. 29–30, cu unele modificări: de pildă, Jean-Jacques Olier e un „disciple des Hindous”).

⁴³ *Ibidem*, p. LXXIX–LXXX (ed. II, p. 33).

⁴⁴ *Ibidem*, p. LXXXII (ed. II, p. 34).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 320–321.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 322.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 449 (ed. II, p. 287).

⁴⁸ Voy. l'exposé de ces théories dans le savant ouvrage de Brunel, *Avant le christianisme* (n. autoarei).

⁴⁹ Ou *Manava-Dharma-Sastra*. On place la rédaction de ce code vers le XIe ou XIIe siècle avant J.-C. (n. autoarei).

beau drame⁵⁰ intitulé *Sacountala*, nous trouvons le portrait d'un Yogui qui s'est condamné à une immobilité tellement absolue, que les lianes se sont entrelacées autour de ses membres, que les nids des termites l'environnent comme un rempart, et que les fourmis s'établissent dans sa barbe. Tous les pénitents hindous n'arrivent pas à cette *perfection*. Pourtant, il faut reconnaître qu'ils font des prodiges. Je renonce à décrire ces merveilles de la folie humaine. On en trouvera de curieuses descriptions dans MM Creuzer, Bernard et Bruzen de la Martinière, Colebrooke, Clavel, Boehinger, etc."⁵¹

Mānava Dharma Śāstra, *Śakuntalā* lui Kālidāsa, operele indologilor și istoricilor religiilor sunt mobilizate pentru a ilustra penitențele tipice religiozității indiene. Dar yoghinul din drama lui Kālidāsa nu este un om obișnuit, ci Kaśyapa, unul dintre cei șapte *maharṣi*, pe care regele Duśyanta îl vizitează pe muntele Hemakūṭa când se întoarce din cerul lui Indra.

În virtutea acestei fenomenologii a suferinței voluntare, o concepție ascetică creștină precum cea asumată de formula iezuită *perinde ac cadaver* nu își poate avea originea în Noul Testament, ci doar în „codicele religioase ale brahmanismului”⁵². Nici abținerea sexuală nu e un principiu creștin, căci, crede Dora d'Istria, atunci când Fiul Omului recomanda virginitatea *unora* dintre discipolii săi, o făcea cu scopul de a pregăti apostoli și martiri pentru marea cauză a creștinismului, și nu pentru a crea fachiri sau derviși⁵³.

Recapitulând spiritul și practicile monahismului indian, pe care le consideră răspunzătoare de dezvoltarea celui creștin, Dora d'Istria se întreabă dacă pot fi ele modelele după care civilizația secolului XIX trebuie să se conducă. Brahmanismul și buddhismul îi apar ca doctrine ale cvietismului și aneantizării, lipsite de logică și de morală practică, conducând doar la excese precum imolările din timpul festivalului carelor de la templul Jagannātha din Puri. „Si dans les temps les plus reculés nous voyons le monachisme s'épanouir dans l'Inde, ce n'est encore qu'un fait isolé, sans influence sur les contrées voisines. Le Bouddhisme seul a popularisé ce genre de vie chez les peuples de l'Orient. Mais le Bouddhisme est un système fantastique au plus haut degré, une théorie essentiellement hindoue, qui porte les âmes à l'inaction et aux énervantes béatitudes de la vie contemplative. Le sentiment vague de l'infini remplace dans ses sectateurs l'esprit logique et la morale pratique. L'ardente imagination des Hindous est naturellement portée à de tels excès, qu'aujourd'hui même ils se laissent broyer sous les roues du char qui porte l'idole de Djagannatha, afin d'arriver plus tôt aux célestes parvis. Sont-ceux-là des exemples propres à diriger la civilisation du XIXe siècle? Est-ce là ce qui doit nous plaire dans l'étude des siècles passés? Est-ce dans ces doctrines de quiétisme et de mort que nous irons puiser les enseignements destinés aux peuples modernes, chercher l'expression suprême de la sagesse antique?”⁵⁴

Fără îndoială, răspunsul la aceste întrebări era pentru ea negativ. Idealul vieții creștine trebuie căutat în Evanghelii, nu în ideologia monastică: „Une existence austère, laborieuse, dévouée et courageuse, tel était l'idéal proposé aux véritables disciples de l'Évangile.”⁵⁵

2. INTERLUDIU BIOGRAFIC: DE LA DAÏNA LA NARANDA

Este chiar viața pe care a încercat să o trăiască ea însăși după plecarea din Rusia. Contrar murmurilor unor nobili ruși, prieteni ai soțului ei, ca Nikolai Giers, care se refereau ambivalent la

⁵⁰ Ce drame est du célèbre poète hindou Kalidasa (n. autoarei).

⁵¹ La Martinière, *Cérémonies religieuses de tous les peuples*; Creuzer, *Symbolique*; Colebrooke, *Essais sur la philosophie des Hindous*; Clavel, *Histoire des religions*; Boehinger, *La vie contemplative chez les Hindous* (n. autoarei).

La vie monastique, p. 442–445 (ed. II, p. 284, cu modificări și o trimitere la „le *Zend-Avesta*, traduit par Anquetil-Duperron”) (n.n.).

⁵² *Ibidem*, p. 456–457 (ed. II, p. 291).

⁵³ *Ibidem*, p. 452 (ed. II, p. 288).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 316–317 (ed. II, p. 297–298, într-o formă reelaborată).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 442 (ed. II, p. 284).

„aventurile” ei⁵⁶, și în ciuda avansurilor unor italieni cuceritori de frumusețea sa, precum Giorgio Asproni⁵⁷ sau Angelo de Gubernatis⁵⁸, Dora d’Istria a rămas castă. Dar, așa cum scria Kālidāsa în *Śakuntalā*: „Oricât ar fi de castă, nestând lângă bărbat, / Nevasta se alege cu vorbe de păcat.”⁵⁹

Deși ar fi putut străluci în societatea înaltă a oricăreia din capitalele europene, mai mult chiar decât la Sankt Petersburg, a preferat să trăiască retrasă în stațiuni alpine din Elveția. Întrebând despre ea în timp ce se afla în țara cantoanelor, scriitoarea suedeză Fredrika Bremer a aflat doar că trăia în „deep retirement”, atât de adânc încât era uitată chiar și de gura lumii; nu se știa despre ea decât că era bună și că îi ajuta pe săraci⁶⁰. Asproni, care o cunoscuse la Lugano, o descria ca îmbrăcându-se simplu, dar păstrând o virtute fără pată, modestă în bogăție, dar având o inimă generoasă⁶¹. Locuințele ei alpine purtau amprenta austerității evanghelice. Casa de la Veytaux e descrisă de Ermiona Asachi astfel: „Dans le village même [...], chambres au soleil, mais modestes ameublement (lits rustiques)”⁶².

La Atena se știau mai multe despre ea decât în republica helvetică. Întâlnind-o acolo în iunie 1860, Fredrika Bremer observa: „Study and work seem to be her only passion, her chief consolation and enjoyment”⁶³. Viața sa spartană ne e cunoscută grație descrierii lăsate de baroana Olimpia Savio, care a frecventat-o în perioada sejurului torinez (iarna 1869–1870): „S’alza invariabilmente, anche d’inverno, alle quattro del mattino, e dopo aver lavorato sino alle otto, si tuffa in un bagno freddo, a cui fa seguito una passeggiata a piedi, qualunque tempo ci mandi il firmamento.”⁶⁴ Până la moarte a

⁵⁶ *The Education of a Russian Statesman: The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers*, ed. Charles and Barbara Jelavich, Berkeley & Los Angeles, 1962, p. 159 și nota. În același sens ar putea fi interpretată o aluzie a colonelului Constantin de Blaremburg într-o scrisoare către fratele său Nicolae, din Napoli, 6/18 februarie 1862; Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, Fondul Alexandru Ghica, inv. 1226, nr. 268 (copie de Vladimir Ghika).

⁵⁷ V. însemnările din jurnalul său: Giorgio Asproni, *Diario politico, 1855–1876*, vol. I 1855–1857, ed. Carlino Sole, Tito Orrù, Milano, 1974, p. 437–441, 442, 443, 444, 445, 446, 448–449, 450, 451, 452, 456–457, 458–459, 465, din perioada 22 iulie – 6 august 1856 și după aceea: p. 470–471, 511, 516, 519–522, 529, 572, 574, 577. Scrisorile Elenei Ghica au fost cercetate de Maria Corrias Corona, *L’amicizia tra Dora d’Istria e Giorgio Asproni*, în vol. *De amicitia*, ed. Giovanna Angelini & Marina Tesoro, Milano, 2007, p. 401–412 și de Antonio d’Alessandri, *op. cit.*, p. 115–144.

⁵⁸ V. studiul nostru *Dora d’Istria e Angelo de Gubernatis. Studiosi tra due Orienti*, prezentat la seminarul „Dora d’Istria, intellettuali europea (1828–1888) tra Risorgimento italiano e Risorgimento balcanico”, organizat la Florența, în 30 mai 2008, de Gabinetto Scientifico Letterario G.P. Vieuusseux – Centro romantico, Associazione Italiana di Studi del Sud-Est Europeo și Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano (în curs de publicare în actele seminarului).

⁵⁹ Kālidāsa, *Śakuntalā*, dramă sanscrită, în românește de Eusebiu Camilar [după traducerea din original a lui Eugen Papiniu], București, 1964, p. 122.

⁶⁰ Fredrika Bremer, *Greece and the Greeks. The narrative of a Winter Residence and Summer Travel in Greece and Its Islands*, vol. I, London, 1863, p. 268–272, 305–306 (269).

⁶¹ Articol din ziarul „Italia e popolo”, Genova, 2 agosto 1856, citat în S.K.G. [=Heinrich Kurz], *Dora d’Istria*, Aarau, 1860, p. 32.

⁶² Scrisoare din Veytaux către Athenais Michelet, 12 aprilie 1865; editată în vol. *Jules Michelet și revoluționarii români în documente și scrisori de epocă (1846–1874)*, ed. Marin Bucur, Cluj-Napoca, 1982, p. 243–245 (244). Elena Ghica însăși se va referi la condițiile în care trăia cu termenul „ma sauvagerie”. V. scrisoarea din 4 ianuarie 1859 către fratele ei Gheorghe, editată de Georgeta Penelea Filitti, *Câteva scrisori ale Dorei d’Istria*, în „Biblos”, Iași, 2000, nr. 9–10, p. 50–54 (52).

⁶³ Fredrika Bremer, *op. cit.*, p. 271.

⁶⁴ *Memorie della baronessa Olimpia Savio*, ed. Raffaello Ricci, vol. II, Treves, Milano, 1911, p. 208. La Rapallo, unde va merge anual pentru băi în deceniul 1869–1879, intra în mare chiar și în

duș o viață laborioasă, de studiu și scris, dedicată cauzelor celor mai nobile ale umanității – așa cum credea că trebuie să facă un fidel al învățăturilor lăsate de Iisus discipolilor săi.

Această religiozitate de matrice evanghelică o situează mai aproape de tabăra protestantă decât de biserica ortodoxă, de care, în ciuda asprelor sale critici, nu înțelegea să se dezică. Ne putem, de asemenea, întreba cât din anticatolicismul ei ținea mai degrabă de polemica protestantă decât de cea filo-ortodoxă. Antimonasticismul e fără îndoială construit pe argumentele Reformei. Dar și pe cele ale iluminismului, în care trebuie căutată originea primă a comparativismului euro-asiatic și a ideii polemice – adesea ironice – a influențelor orientale asupra creștinismului.

Nu e întâmplător deci că, părăsind pravoslavnică Rusia, Dora d'Istria alege să se stabilească mai întâi într-o țară predominant protestantă și că prima carte pe care o scrie în Occident este *La Suisse allemande* (1856). Aceasta începe cu – și păstrează ca matrice – un dialog epistolar între un personaj feminin chemat Naranda și un altul masculin numit Emmanuel. Naranda – proiecția literară a autoarei – este un suflet rătăcitor în căutarea păcii sau fericirii⁶⁵. Nu ne putem împiedica să ne gândim la *muni* Nārada, considerat în *Purāṇa* nomadul suprem, *triloka saṃcārīn*, vagabond prin cele trei lumi: *svargaloka* (cerurile), *mṛtyuloka* (pământul, lit. „lumea morții”) și *pātālaloka* (lumile subpământene), deși e puțin probabil ca Dora d'Istria să-l fi avut în minte atunci când și-a ales acest nume cu rezonanță mai degrabă luso-hispanică.

Într-un alt capitol, intitulat *Récit de la Roumaine Daïna*⁶⁶, ne este prezentată o ipostază anterioară a autoarei. Daïna este, în mod evident, Doina. Elena Ghica a observat în mai multe rânduri că *doina* românească e inspirată de un „instinct esențialmente național”, *dorul*, „sentiment profondément mélancolique, mélange étrange de regret et d'espérance, de tristesse et d'amour, expression merveilleuse de la destinée, tout à la fois glorieuse et triste de la nation roumaine.”⁶⁷ Acest sentiment, alăturat Istrului și declinat la feminin, i-a dat numele literar care o va face celebră.

Întâlnind-o pe cărările Alpilor pe compatrioata sa Naranda, Daïna îi împărtășește istoria tristă și emoționantă a vieții sale până la retragerea în munții Elveției. Născută cu sufletul democratic al unui artist, dar într-o familie dominată de prejudecăți și principii de castă, Daïna a înțeles de timpuriu că aspirația sa către independență nu va fi decât un izvor de suferințe. Sufletul ei își găsea astfel consolarea doar în convorbiri cu „Dumnezeul dreptății”: „Dès ces premières années, l'intimité avec Dieu était pour moi un besoin impérieux. Chaque larme qui brûlait mon coeur m'inspirait un plus vif amour pour l'Être qui, seul, est la vérité et la bonté.”⁶⁸

Mai târziu, în exil – la Dresda, Viena, Veneția, Berlin –, pasiunii religioase i-a luat locul cea pentru studiu; cărțile au devenit prietenii și consolatorii ei. Un episod nemenționat în confesiune trebuie totuși reținut în contextul chestiunii care ne interesează aici: la Dresda, un tablou cu martiriul lui Jan Hus, văzut la o expoziție, a făcut-o să se pasioneze instantaneu de viața și gândirea acestui precursor al Reformei⁶⁹. Întoarsă în țară, după înăbușirea revoluției de la 1848, Daïna a luat iarăși drumul străinătății, de această dată pentru a-și urma soțul la Sankt Petersburg. Însă Rusia, cu ceru-i rece, cu nemilosu-i

timpul iernii, după cum își amintește un localnic. A. Ferretto, *La prima scrittrice di memorie storiche*, în „Il mare”, Rapallo, 3 aprilie 1909.

⁶⁵ Dora d'Istria, *La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, 4 vol., Paris-Genève, 1856, aici vol. I, p. 1–4; v. și p. 337–342 etc. (în continuare: *La Suisse allemande*). Sub numele Emmanuel îl putem bănuși pe soțul ei, Alexandr Koltzov-Massalski.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. IV, p. 30–39.

⁶⁷ *Dances et chansons nationales des Roumains*, în „Acta comparationis literarum universarum”, Claudiopoli-Londini, n.s., XI (XV), 1884, nr. 5–8, 9–10, p. 67–85, 117–122 (69). O primă versiune fusese publicată în italiană cu titlul *Feste Rumene*, în „Il mondo illustrato”, Torino, 25 maggio, 8 giugno 1861. O frază asemănătoare, în *Littérature roumaine ou moldo-valaque. Chants et récits populaires*, în „La libre recherche”, Bruxelles, II, t. 5, mars 1857, nr. 3, p. 364–383 (367).

⁶⁸ *La Suisse allemande*, vol. IV, p. 32.

⁶⁹ *Ibidem*, vol. I, p. XXI.

absolutism, a devenit pentru ea echivalentul unui mormânt: „J'avais perdu dans ces années de torture, et le génie créateur de l'artiste, et l'inspiration du poète, et même l'union intime avec Dieu qui m'avait soutenue autrefois. Toute était, en moi et autour de moi, vide comme le chaos. Je me livrais seulement à l'étude avec une ardeur effrayante, parce qu'elle pouvait me donner quelques instants d'oubli.”⁷⁰

Până în ziua când indiferența a luat locul sentimentelor și forțelor sale stinse. Atunci Daïna a ales libertatea și, devenind Naranda, sufletul ei a prins din nou viață încălzit de flacăra patriotismului.

Într-o fierbinte dedicație intitulată *Fraților mei români*, cartea e prezentată ca o operă al cărei prim resort a pornit din inimă mai degrabă decât din intelect. Ea e menită să ofere românilor exemplul unui popor mai mic, dar care, înconjurat ca ei de imperii flămânde, a știut să-și păstreze libertatea și fericirea. Dragostea cvasi-religioasă pentru patrie, pasiune superioară oricărei alte pasiuni, a fost cea care a ghidat-o și susținut-o în scrierea ei: „Lutter pour mon pays m'était aussi doux qu'aux premiers martyrs de combattre pour la sainte cause de l'Évangile.” „La liberté, le bonheur de mon pays: voilà les préoccupations qui remplissent désormais toute ma vie.”⁷¹

Într-adevăr, în același an Dora d'Istria începe o intensă activitate publicistică, mai întâi în paginile revistei „Il diritto” din Torino, menită a face cunoscute istoria și luptele politice contemporane ale românilor. Unul dintre aceste articole, un veritabil studiu (*I romeni e il Papato*⁷²), e chiar menționat pe paginile inițiale ale noii sale cărți. Tot atunci publică în revista piemonteză un amplu ciclu istoric *Gli eroi della Rumenia*, de la Radu Negru până la Ștefan cel Mare, ce va fi reluat mai târziu în volum (1887).

Cele aproape 1500 de pagini ale *Elveției germane* se ocupă în principal de istoria religioasă a cantoanelor alpine. Ele fac, de pe poziții ortodoxe, o stăruitoare apologie a spiritului protestant. În protestantism, de fapt, Dora d'Istria căuta să vadă o întoarcere la tradițiile ortodoxiei, pe care biserica răsăriteană le-a uitat în bună măsură. Dar cartea este deopotrivă o mărturie a religiozității profunde a autoarei, care nu se va mai manifesta niciodată cu atâta sinceritate. Pe malul lacului Zürich, Naranda își exprima aspirația către eternitate în aceste emoționante cuvinte: „J'ai écouté la voix de l'Être infini, miséricordieux, dont la splendeur remplit le monde, dont l'amour donne la vie à tout ce qui se meut et qui respire. Alors j'ai trouvé le bonheur. J'ai appris que, hormis les promesses célestes, tout espoir est trompeur et toute consolation menteuse. Il faut qu'elle soit bien puissante l'inspiration divine pour vaincre dans notre esprit les tendances à l'apathie et à la faiblesse, pour réveiller en nous le sentiment de l'idéale perfection. Vouloir nous élever au-dessus de notre propre nature, nous détacher des petites méprisables de ce monde, nous rapprocher par une sympathie indéfinissable de l'unique puissance de l'univers, sans obéir à un orgueil insensé, sans refuser de prendre sa part des souffrances de tous, c'est aspirer à une parcelle du feu sacré, qui affermit et soutient notre courage dans l'action. La flamme divine vivifie en nous l'indulgence et la compassion. Notre activité prend l'essor qui la porte à se dévouer aux principes éternels de la justice et de l'amour. Il n'y a plus alors ni vaines langueurs ni funeste indifférence. La peur, le vice le plus lâche et le plus indigne de nous, disparaît sous le souffle brûlant.”⁷³

Dar, continuă ea, tăcerea eternă a deșertului îi e la fel de antipatică precum regula monastică. Dumnezeu trebuie găsit prin acțiunea lipsită de pasiune, de egoism. Iată mesajul *Bhagavad Gitei*,

⁷⁰ *Ibidem*, vol. IV, p. 38.

⁷¹ *À mes frères les Roumains*, *ibidem*, vol. I, p. V–XII (VI). A se vedea și *Avertissement* la al IV-lea volum, p. V–VIII (VI–VII). Émile Deschanel observa că „Ce qu'elle voit dans la Suisse, ce n'est pas seulement la Suisse elle-même; c'est encore sa propre patrie dans l'avenir, sa patrie régénérée. Et quand sa voix salue la liberté helvétique, son cœur appelle la liberté roumaine.”; *Les livres de madame Dora d'Istria*, în „Journal des débats”, 5 janvier 1860, republicat în cartea sa *Causeries de quinzaine*, Paris, 1861, p. 37–53 (45).

⁷² „Il diritto”, 15, 23, 31 maggio, 13, 15 giugno, 5, 16, 29 luglio, 14, 22 agosto 1856; originalul francez a fost publicat la Atena – *Les Orientaux et la Papauté*, în „Le spectateur de l'Orient”, 1856–1857, nr. 57, 78, 85, 89 – și a fost discutat laudativ de toate revistele grecești.

⁷³ *La Suisse allemande*, vol. II, p. 10–11.

mesaj descoperit în Evangheliile de atâția trăitori creștini. De când s-a retras din viața de curte, mărturisește Naranda, existența ei se desfășoară pe două axe: reclusiunile sunt scurte opriri ce fac ca zborul să devină mai iute. Detașarea ei de lume nu exprimă o nevoie de fugă sau de izolare, ci dimpotrivă un imperios instinct spre acțiune, care însă nu se poate împăca cu viața saloanelor.

Aceste momente de detașare cunosc și efuziuni mistice, ilustrate adesea în paginile cărții. Iată doar una dintre ele, pe culmile muntelui Righi: „Mon âme est en ce moment comme dilatée par une chaleur divine. Elle se sent supérieure à toute la création visible. Ce pouvoir qui a créé l'univers, ce pouvoir qui me donne le sentiment, et que toutes les nations, que tous les siècles ont reconnu, régénère et attire mon intelligence avec une force irrésistible.”⁷⁴

Însă Daïna continuă să trăiască în Elena Ghica alături de Naranda. Cele două prietene – trecutul și prezentul – se plimbă împreună pe cărările Alpiilor ca două surori „serées l'une contre l'autre”: înclinarea pasionată, dar tristă, către un Dumnezeu revelat în solitudinea naturii și calma rațiune care îl descoperă în optimismul viril al vieții mereu reînnoite. Naranda *uktavati*: „Espérons, Daïna! Il faut que l'espérance prenne enfin la place occupée sans partage par ce doute mortel qui paralyse toutes nos facultés les plus vives. L'espoir! Voilà notre principe de vie. Lui seul peut nous rendre cette foi en nous-mêmes, qui, de tout temps, a fait les héros, et qui peut être le moyen d'une régénération complète de l'univers. Une fausse et énervante orthodoxie a calomnié les généreuses tendances qui germent dans notre cœur, en les flétrissant des noms d'orgueil et même d'athéisme. Mais ce prétendu orgueil a été la force des sociétés antiques. Le christianisme devra-t-il produire des âmes moins viriles que celles qui adoraient les dieux du Capitole? Assurément non. L'Évangile, en dégageant l'esprit des liens de la matière, a, au contraire, le pouvoir d'élever l'homme au-dessus de lui-même, au-dessus de tout ce qui existe. L'homme, fils de Tout-Puissant, ne possède-t-il pas une étincelle divine? Le chrétien, tel que le Rédempteur l'a compris, ce n'est pas le disciple de l'Islam, que le fatalisme endort dans une funeste insouciance. Il a une activité infatigable, un dévouement sans bornes, une fermeté invincible, une confiance à toute épreuve. Il se considère comme l'instrument de l'Éternel, et non comme un être misérable et chétif, destiné à croupir au sein du vaste univers. L'homme est l'image de Dieu, et Dieu, Daïna, tu le sens, est le grand esprit qui anime ce merveilleux ensemble et ces étoiles, mondes innombrables, semés dans l'éther comme une poussière d'or.”⁷⁵

Pe când se afla la Viena, tânăra Elena participase la o reprezentație de tablouri vii, într-un castel din apropiere, unde, dintre virtuțile teologale, ea a personificat Credința⁷⁶. Credința nu i-a lipsit niciodată, nici după ce, în Rusia, pierduse iubirea și speranța. Ea este cea care, în singurătățile helvetiche, o ajută să-și regăsească unitatea. Cele două bucăți de suflet rătăcind pe cărările Alpiilor se recompun încetul cu încetul sub noul chip al Dorei d'Istria. Căci dorul, așa cum scria, e singurul sentiment capabil să împace contrariile: regretul și speranța, tristețea și dragostea.

ANEXĂ

ORIGINE DU MONACHISME ORIENTAL, SES PROGRÈS, SES SERVICES ET SA DÉCADENCE⁷⁷

La vie monastique n'est pas un phénomène qui se soit uniquement manifesté parmi les peuples chrétiens. Dès les temps les plus anciens, nous voyons de pieux anachorètes, disciples fervents du

⁷⁴ *Ibidem*, p. 312.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. IV, p. 170–171; v. și p. 157–170.

⁷⁶ Episod consemnat de istoricul Adam Wolf, profesor la Universitatea din Graz. A. Wolf, *Ein Besuch in Livorno*, în „Neue freie Presse”, Wien, 16 Mai 1866, nr. 614, p. 614.

⁷⁷ *La vie monastique*, 1855, p. XXIII–XXXVI (ed. II, p. 7–13).

brahmanisme, se retirer dans ces forêts de l'Inde où, sous un ciel constamment serein, la nature semble se plaire à étaler toutes ses magnificences. Le génie mystique de la religion hindoue, telle que nous la trouvons formulée dans les plus anciens monuments, dans les *Védas*, dans le *Manava-Dharma-Sastra*, dans le *Ramayana* et le *Mahabharata*, favorisait sans doute le développement de la vie érémitique. Mais le climat portait aussi ces races indolentes à fuir les labeurs de l'activité sociale, pour se livrer à toutes les douceurs d'une vague contemplation, sur les bords enchantés de la mer du Bengale. Tout, dans l'Inde, inspire l'horreur de l'action, la poésie, la religion, la philosophie elle-même, qui a subi d'une manière étrange l'influence des idées générales. „Qu'est-ce que le bonheur?” se demandait le célèbre Patandjali: „Une lampe qui se sent brûler à l'abri du vent.”

Faut-il s'étonner si les sages de l'Inde, auxquels les Grecs donnaient le nom de gymnosophistes, imbus presque tous de la philosophie énervante du panthéisme, s'étudièrent à mettre en pratique l'étrange définition de Patandjali? N'a-t-on pas vu des Yoguis et des Sannyasis travailler à parvenir à l'immobilité la plus complète? Bizarre destinée que celle des peuples! Tandis que l'Occident a cherché tant de fois le mouvement perpétuel, l'Inde s'efforce encore de trouver le repos absolu!

On comprend facilement que l'influence sociale de ces ermites du monde primitif dut être assez bornée. Ils ne se proposaient nullement de donner au monde de grands spectacles et de sublimes enseignements. Uniquement préoccupés de se soustraire aux agitations de l'existence et de rentrer dans le sein de Brahm, d'où émanent, comme d'un fleuve inépuisable, tous les êtres de la création, ils éprouvaient seulement pour les autres membres de la famille humaine cette vague sympathie que le panthéisme inspire, et qui est d'ailleurs tout à fait conforme au génie bienveillant et doux des populations de la presque île indienne.

Cependant, bien des siècles⁷⁸ avant Jésus-Christ, un de ces solitaires, inspiré par une puissante intelligence et par un noble cœur, doué d'une énergie à toute épreuve, un descendant des rois, un sage dont le nom est encore vénéré comme celui même de Dieu par trois cent quinze millions d'hommes, Sakia-Mouni, plus connu sous le nom de Bouddha, entreprit de régénérer sa patrie et d'abolir le funeste régime des castes, en donnant un prodigieux développement à la vie monastique. Sans autre moyen d'influence qu'une éloquence persuasive, il prêcha à l'Inde entière le détachement d'une existence passagère et déclara que les hommes même des classes les plus viles étaient appelés, aussi bien que les prêtres et les guerriers, à la perfection de la vie religieuse, c'est-à-dire à la plus haute qu'une créature de l'Éternel pût atteindre.

Pour se faire une idée de la sensation qu'une semblable prédication dut produire, il faut se reporter à cette époque à jamais bénie, où la voix des apôtres annonça au monde qu'il n'y avait en Jésus-Christ ni maître ni esclave, ni Grec ni Barbare. L'Orient, l'immobile Orient, s'émut à la voix de Sakia jusque dans ses dernières profondeurs. Il sembla que les peuples de la haute Asie, si longtemps courbés sous le joug du despotisme, allaient relever vers le ciel un front humilié par tant de siècles de tyrannie. D'ardents prédicateurs de la foi nouvelle, sans s'effrayer des distances et des persécutions, allèrent la prêcher à Ceylan, à Java, à Bornéo, à Sumatra, en Chine, au Thibet, au Japon et jusque dans les déserts de la Sibérie. A leur voix, les couvents sortirent du sol comme par enchantement.

La vie monastique s'organisa plusieurs siècles⁷⁹ avant les Paul, les Antoine et les Pacôme, dans les solitudes de l'extrême Orient. L'obéissance, la pauvreté, le célibat, les pratiques de la vie ascétique, furent les règles principales imposées à toutes les communautés bouddhiques, dont le développement fut surtout prodigieux au Thibet. De fervents religieux, comme l'auteur du *Foë-kouë-ki*, entreprirent de longs pèlerinages dans les sanctuaires vénérés et dans les couvents qui conservaient, avec les reliques du Bouddha, la tradition plus ou moins fidèle de ses enseignements.

On put croire un instant que cette grande révolution morale exercerait sur les peuples de l'Asie une profonde influence. Mais le vague panthéisme prêché par Sakia, le génie des peuples asiatiques,

⁷⁸ In ed. II: *plus de cinq siècles* (n.n.).

⁷⁹ In ed. II: *bien des siècles* (n.n.).

la force toute-puissante des coutumes, la décadence rapide des institutions monastiques, les vices inséparables de ce système d'organisation religieuse, ne tardèrent point de rendre inutiles les efforts de l'intrépide solitaire, qui est devenu pour tant de peuples l'incarnation même de la vérité incréée. D'une théorie mystique, que son fondateur voulait faire servir à l'affranchissement de l'Inde, sont sorties successivement les formes les plus étranges du despotisme spirituel et temporel: la papauté du grand Lama qui règne au Thibet, la bizarre autorité religieuse qui gouverne⁸⁰ les îles du Japon, le pouvoir absolu de ces princes qui sont de nos jours les types les plus complets d'une autorité capricieuse et oppressive tout à la fois, et qui, sur le trône de la Corée ou de la Cochinchine⁸¹, étonnent le monde civilisé par des cruautés dignes des plus mauvais jours de la Rome impériale.

Il est impossible que cette vaste organisation de la vie monastique ait été complètement inconnue à l'Asie occidentale, et même aux peuples de la Grèce et de l'Italie. L'institut fondé par Pythagore, cet homme tout pénétré du génie de l'Orient, la république rêvée par Platon, cet intrépide voyageur, ne semblent-ils pas, en bien de points, une imitation des idées du brahmanisme et du bouddhisme? Mais c'est surtout dans les communautés juives et égyptiennes des Esséniens que cette imitation frappe les regards des observateurs les moins attentifs. Philon, dans son curieux traité *De la vie contemplative*, a fait un portrait idéal de ces ascètes, dont les monastères existaient en Palestine, à l'époque même de la prédication du Christ et des apôtres.

Les fondateurs de l'Église chrétienne ne montrèrent aucun enthousiasme pour les doctrines et les habitudes des Esséniens. Jamais vie ne fut plus mêlée que la leur au mouvement religieux et social de leur époque. Rien ne rappelle chez eux le goût des Yoguis pour la contemplation, les pratiques formalistes des monastères bouddhiques et des communautés esséniennes. À l'exemple du Christ, ils ne méprisent ni les publicains ni les pécheurs; leur existence est essentiellement militante; leur œuvre est inspirée par un dévouement fraternel aux intérêts de tout ce qui souffre, de tout ce qui méconnaît la grandeur⁸² des «années éternelles». Au lieu d'essayer la réforme du monde, comme l'avait fait Sakia-Mouni, par le développement d'institutions mystiques, ils prêchent une morale accessible à tous, bonne pour le maître et pour l'esclave, pour la vierge et pour le soldat, pour toute intelligence capable de comprendre l'Évangile, pour tout cœur disposé à l'aimer.

La vraie religion, la religion universelle, la religion en esprit et en vérité, qui contenait tous les éléments d'émancipation et de progrès, était enfin annoncée au monde! Le rêve de Sakia était réalisé. Le régime des castes, qui avait coûté tant de sang et de larmes à l'humanité, était condamné au tribunal de la justice infaillible; la vérité ne devait plus être renfermée dans le sanctuaire, comme un patrimoine sacré des races divines: elle était devenue le bien de tous les enfants de Dieu, et le dernier des esclaves enchaîné dans l'*ergastulum* pouvait l'invoquer comme le successeur d'Auguste sur le trône des Césars. Des siècles s'écouleront peut-être encore avant qu'on comprenne bien le⁸³ véritable caractère et la grandeur⁸⁴ de cette prodigieuse révolution morale, opérée par des moyens si simples en apparence, sans qu'il fût nécessaire, comme au temps de la prédication du bouddhisme, de transformer le monde en un vaste monastère, pour lui faire conquérir l'égalité et la fraternité. [...]

⁸⁰ In ed. II: *autorité spirituelle que reconnaissent* (n.n.).

⁸¹ In ed. II: *le trône du Céleste Empire et de l'Indo-Chine* (n.n.).

⁸² In ed. II: *l'importance* (n.n.).

⁸³ In ed. II: *avant qu'on se rende bien compte du* (n.n.).

⁸⁴ In ed. II a renunțat la *et la grandeur* (n.n.).

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA
ISTORICĂ

EXTRAS

Serie nouă, tomul XX, 2009

Nr. 3-4
mai-august

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ORIENTUL ONIRIC

ORIGINILE MONAHISMULUI ORIENTAL. DORA D'ISTRIA, INDIA ȘI ORTODOXIA LA 1850 (II)

LIVIU BORDAȘ

3. TRANZIȚIE TEORETICĂ: CREȘTINISMUL ȘI RELIGIILE IMPERFECTE

La Suisse allemande et l'ascension du Moench a avut un ecou mai amplu decât cartea de debut a Dorei d'Istria, în ciuda faptului că editorul – cu vederi conservatoare – nu se prea îndemna să o vândă. Ea era difuzată prin librării din Berna, Lausanne, Zürich, Neuchâtel, Lugano, Torino, Leipzig, Berlin, Strasbourg, Bruxelles, Amsterdam, Londra, Atena, Constantinopol, Alexandria, New-York și chiar prin doi librari din București și Iași¹. În 1858 au apărut, una după alta, traduceri în germană și engleză, datorate unor intelectuali de primă mână: Hume Greenfield din Londra, secretar al *Royal Geographic Society*, și profesorul bavarez Heinrich Kurz, celebru istoric al literaturii germane – dar și, lucru mai puțin cunoscut, sinolog –, care trăia în exil la Aarau².

Puseuri ale polemicii antimonastice se găsesc răspândite peste tot în cele patru masive volume. Un capitol special e consacrat criticii pe care i-o aduce Erasmus, văzut ca precursor al lui Voltaire. Însăși escaladarea muntelui Moench (Călugărul), menționată în titlu deși constituie doar un capitol al vastei cărți, poate fi privită ca o victorie simbolică asupra monahismului: atingerea vârfului coincide cu o experiență directă, nemediată, a divinității³.

¹ Valbaum și, respectiv, Codrescu. O aveau, fără îndoială, și alți librari din Principate; exemplarul Bibliotecii Academiei Române a fost donat de librarul ieșean G.S. Petrini. Totuși, în septembrie 1856, Asproni nu a putut-o găsi în librăriile din Genova.

² *Switzerland the Pioneer of the Reformation, ou La Suisse allemande*, translated from the French and comprising the chapter suppressed by order of the Imperial government in the Parisian edition of the work, by H.G., vol. I–II, London-Edinburgh, 1858; *Die deutsche Schweiz und die Besteigung des Mönchs*, Verbesserte und vermehrte deutsche Originalausgabe, vol. I–III, Zürich, 1858. Capitolul exclus din ediția franceză era consacrat lui Louis Napoleon Bonaparte (cap. 37 în traducerea engleză și 78 în cea germană).

³ Deși, așa cum va fi demonstrat peste un secol, ascensiunea nu a fost dusă până la capăt. Arnold Henry Moore Lunn, *A Century of Mountaineering. 1857–1957*, London, 1957, p. 35–36. Deja, specialiști contemporani, membri ai Clubului Alpin, considerau relatarea Dorei d'Istria „fabuloasă” în ceea ce privește porțiunea de la Moench Joch până în vârf. Leslie Stephen, *Ascent of the Schreckhorn*, în vol. *Peaks, Passes and Glaciers, Being Excursions by Members of the Alpine Club*, ed. Edward Shirley Kennedy, 2nd series, vol. II, London, 1862, p. 3–14 (4n); John Ball, *The Alpine Guide, Part II The Central Alps*, London, 1866, p. 111. Exprimarea experienței din vârful muntelui în termenii unui extaz religios e remarcată și de Christopher Lane, *Fantasies of „Lady Pioneers” Between Narrative and Theory*, în vol. *Imperial Desire. Dissident Sexualities and Colonial Literature*, ed. Philip Holden, Richard J. Ruppel, Minneapolis, 2003, p. 90–114 (98).

Nu lipsesc nici referințe la lumea indiană, în același spirit ambivalent ca în *La vie monastique dans l'Église orientale*. Pe de o parte, India e un tărâm auroral, plin de viață și fascinație, către care se îndreaptă visele autoarei. Pe malul lacului Lucerna, având impresia că simte delicioasele parfumuri ale Orientului, se proiecta deja în țara nemuritorilor *devās*: „Ce ciel sans tache et ce souffle tiède qui caressait la vague expirant mollement sur la grève, ces lumières et ces voix, tout me semblait appartenir à la région bienheureuse qui voit la première le soleil colorer les altiers sommets de l'Himalaya et les ondes sacrées de la mer du Bengale où naquirent les divinités de l'Inde, les immortels dévas, dans le large calice du lotus azuré.”⁴

Această Indie a imaginației romantice devine patria ideală, locul de refugiu al sufletului. Viziunea ei o îndreaptă instantaneu către patria reală, către ținuturile iubitului Istru, în apele cărui se rebotezase⁵. Lipsa patriotismului, în schimb, e o trăsătură a ideologiei monastice pe care o ilustrează, în repetate rânduri, și în istoria Elveției.

Pe de altă parte însă India e patria atâtor lucruri scrise în cartea neagră a umanității. Dora d'Istria se folosește de exemplul tristei „lumi vechi”, al „păgânătății”, pentru a pune în evidență revoluția democratică și libertatea aduse de creștinism. India este invocată ca ilustrare a ideilor nedemocratice ale popoarelor antice: „Les peuples croyaient alors aux races divines et aux races terrestres. Dans le célèbre poème de l'Inde, le *Mahabharata*, nous assistons à la lutte des enfants du soleil et des fils de la lune, dynasties célestes qui se disputent l'empire du monde.”⁶

Pe vârful muntelui Meru, la fel ca pe cel al Olimpului, zeii consacrau servitutea și se făceau complici ai tiranilor⁷.

Monahismul s-a născut pe malurile Indusului (nu în pădurile Bengalului, ca în 1855), de unde, traversând Asia, a irupt în creștinism⁸. În India sau în pustiurile eremiților creștini, atracția omului spre absolut, deși într-un total naturală, a produs aberații dintre cele mai bolnave: „L'homme est instinctivement attiré vers l'infini. Mais ce penchant, légitime dans son principe, peut entraîner les esprits dans les plus folles aberrations. Dans l'Inde, dans les solitudes de la Thébaidé, dans les monastères du Moyen Âge, on a vu l'intelligence humaine inventer chaque jour de nouvelles extravagances pour s'unir plus intimement à la divinité.”⁹

Dora d'Istria crede că „aneantizarea completă” sub pretextul absorbirii în Dumnezeu este de fapt expresia unui egoism ingenios și rafinat. Ea nu poate decât să respingă orice atitudine care duce la însingurare și la izolarea facultăților umane. Pioșii creștini care le practică se aseamănă acelor „hinduși abrutizați care s-au legat să stea o lungă perioadă într-un picior, într-o fericită contemplație”¹⁰. Fără să fie conștientă probabil, ea se apropia de acei părinți ai bisericii care predicaseră *aprosatheia* împotriva apatiei.

În *Elveția germană* însă interesul autoarei pentru hinduism și buddhism depășește polemica antimonastică. Acestea, alături de alte religii ale antichității, îi slujesc drept necesare repere pentru o mai bună definire a creștinismului și – cum altfel? – a superiorității sale. În acest scop întreprinde și

⁴ Dora d'Istria, *La Suisse allemande et l'ascension du Moench* (în continuare: *La Suisse allemande*), 4 vol., Paris-Genève, 1856, aici vol. III, p. 75.

⁵ „J'aimais en ce moment avec plus d'ardeur encore mon superbe fleuve, ce Danube ...”. Autoarea continuă cu o pasionată și autobiografică justificare a patriotismului, încheind cu exclamația: „La terre natale, voilà le paradis qui nous console de notre exil des cieux.”; *Ibidem*, p. 75–77.

⁶ *Ibidem*, vol. I, p. 158.

⁷ *Ibidem*, p. 357.

⁸ *Ibidem*, vol. III, p. 153. Afirmatia e susținută cu o trimitere la cartea lui Johann Jacob Boehinger. Autoarea nu își propune însă să reia argumentația din *La vie monastique dans l'Église orientale*, Genève-Paris, ed. I, 1855, ed. II, 1858 (în continuare: *La vie monastique*).

⁹ *La Suisse allemande*, vol. II, p. 144.

¹⁰ *Ibidem*, vol. III, p. 230–234 (232).

clarificarea termenului „păgânism”, pe care contemporanii îl aplicau în mod indistinct religiilor (politeismelor) precreștine.

Deși extrem de complicate, formele politeismului sunt reductibile la două tipuri principale: adorarea naturii și adorarea omului. Cel dintâi este specific Indiei vedice. Dora d’Istria revine la determinismul climateric¹¹ și la efectul pe care îl are excesul asupra imaginației. Confruntat cu o natură bogată, grandioasă, omul e constrâns să-și perceapă propria micime. *Puterea și eternitatea* naturii în raport cu umanitatea o investesc cu sacralitate. „Dans l’Inde, autant que nous en pouvons juger par les hymnes du *Rig-Veda*, l’humanité adora la nature dans les temps les plus anciens. La nature, dans ce merveilleux pays, a une énergie et une fécondité capables d’étonner, de ravir les imaginations. Le regard se perd tantôt sur la mer riante du Bengale, tantôt sur une végétation d’une richesse éblouissante. Les montagnes de l’Himalaya, éternellement couvertes de neige, ajoutent à la grâce du paysage des aspects d’une majesté grandiose. L’homme, au sein de tant de prodiges, sent sa petitesse et son néant; il est porté à voir dans le monde extérieur quelque chose de divin. L’éclair qui fend la nue lui semble le regard de l’Éternel, de l’incompréhensible Brahma (qui se manifeste par la Trimourti composée de Brahmâ, Vichnou et Siva); le rayon du soleil est un sourire céleste; les murmurantes forêts agitées par le souffle des tempêtes, le Dieu qui secoue sa chevelure; l’éternelle jeunesse de la création, sa vie inépuisable. Comment pourrait-on adresser ses adorations à l’homme, quand on compare son existence faible et misérable à celle d’une nature dont la beauté paraît immortelle.”¹²

La celți, druzii formau o corporație sacerdotală asemănătoare celei a brahmanilor, a magilor persani sau a preoților egipteni. Teologia lor amintește de „teoriile” Indiei. Membrii colegiilor druidice înțelegeau adorarea naturii în același fel ca brahmanii. Dar, dacă „religia hindusă” e un cult adus creației împodobite cu toate farmecele ei, druidismul adora o natură sălbatică și teribilă, căci s-a format pe malurile sumbrelor golfuri ale Armoricăi, în tristele păduri ale Galiei sau pe pantele înghețate ale Alpilor¹³.

Și Greciei antice îi lipsea splendoarea copleșitoare a naturii indiene. Râurile ei sunt niște torente în comparație cu Gangele, Sindul, Brahmaputra, Godavari, Narmada sau Kaveri. Munții ei par niște coline pe lângă Gați, Nilgiri sau Vindhya¹⁴. Dar grecii erau înclinați spre frumos. Acolo omul este cea dintâi minune care atrage atenția; el umple natura cu activitatea sa neobosită, cu energia-i invincibilă. Forța divină pare a se concentra în geniul uman; de unde cultul eroilor, atât de caracteristic grecilor (și romanilor).

Politeismul e un rezultat al oboseii lui Dumnezeu. În toate religiile și filosofile „păgâne”, acesta se retrage din lume lăsând guvernarea ei pe mâna figurilor mai mici ale ierarhiei celeste. Cultul creștin al sfinților este și el un produs al concepției lui *deus otiosus*. „Dans les livres sacrés de la Perse et de l’Inde, dans les poèmes de la Grèce, dans les écrits des philosophes de l’ancien monde depuis Vyasa jusqu’à Plotin, Dieu est toujours relégué au sein de la lumière inaccessible, où il se complaît dans sa propre excellence, abandonnant le gouvernement du monde aux princes de la hiérarchie céleste, comme s’il était indigne de lui de troubler par des préoccupations secondaires la paix éternelle dont jouit sa suprême essence. Cette idée a même pénétré dans le christianisme sous le nom de culte des saints.”¹⁵

¹¹ „Dès qu’on essaie de séparer les religions de l’antiquité du sol et des circonstances qui leur ont donné naissance, on n’en comprend plus le véritable caractère. Le fétichisme africain ne s’explique-t-il pas par la situation des tribus abruties de ces vastes contrées où l’animal, roi du désert, répand partout la terreur et la mort?” *Ibidem*, vol. IV, p. 49.

¹² *Ibidem*, p. 46–47.

¹³ *Ibidem*, p. 48–49, 58.

¹⁴ *Ibidem*, p. 47–48. În ortografia autoarei: Gange, Sind, Brahmapouttra, Godavéry, Nerbadah, Kavéry; Gates, Nilgherri, Vindhya.

¹⁵ *Ibidem*, p. 188.

În același timp, Dora d'Istria subscrie școlii „mitologice”¹⁶ care vedea în figurile religioase din diverse culturi personificări ale unor calități sau principii. Exemplele pe care le alege aparțin în principal mitologiei grecești și romane. Dar, ca de obicei, ea nu uită Orientul, și, trimitând la *Du génie des religions* (1842)¹⁷ a lui Quinet, scrie: „En Asie, les choses ne se passent pas autrement. Les légendes de Zoroastre, de Krichna, de Brahma, sont aussi nées du besoin des peuples primitifs de personnifier en quelque grande figure les époques perdues dans la nuit des temps.”¹⁸ „Un fait devient contestable lorsqu'on le trouve avec les mêmes circonstances principales dans la vie de différents personnages. Ainsi, quand on lit dans les biographies de Zoroastre, de Bouddha, de Krichna, de Rama, de Lao-tseu, des détails complètement identiques, il est difficile de ne pas les expliquer par une production légendaire, surtout si ces détails ont un caractère merveilleux.”¹⁹

Totuși, Dora d'Istria nu e dispusă să accepte această interpretare în mod nelimitat. Ea e valabilă numai până se ajunge la creștinism. Deși ia apărarea lui David Friedrich Strauss – autorul controversatei cărți *Das Leben Jesu* (1835–1836) – contra criticilor iezuite, prințesa română observă totuși că atitudinea care vede în creștinism una dintre numeroasele faze ale „eternei revelații a lui Dumnezeu în natură și în omenire” conduce în afara credinței. Căci, odată acceptată această premisă, cărțile sacre ale creștinismului nu conțin mai mult „adevăr absolut” decât cele ale Indiei și Chinei²⁰. Lucru pe care, în mod vădit, nu era încă pregătită să-l admită. Vor trebui să treacă alți 10–15 ani.

Superioritatea creștinismului, în special față de marile religii ale Asiei, era deocamdată dincolo de orice îndoială. Ea își trage rădăcinile din istoria poporului evreu. În mod straniu pentru o carte despre Elveția, Dora d'Istria consacră un întreg capitol religiei ebraice: *Le judaïsme, ses origines, son rôle dans le développement de l'humanité, son état et ses espérances*²¹ – o altă expresie a interesului său timpuriu pentru studiile orientale. Este, deopotrivă, primul text modern, non-clerical, asupra evreilor, ieșit de sub pana unui autor român (din păcate, ignorat de bibliografiile și de studiile dedicate subiectului).

Dora d'Istria consideră că, deși în alte privințe „rasa semită” – evreii și arabii – nu poate fi comparată cu popoarele „indo-germanice”, ea le este totuși „cu mult superioară” din punct de vedere dogmatic. Rasa indo-germană a fost întotdeauna sclava senzațiilor: „Tout ce qui frappait ses sens et son imagination lui paraissait mériter les adorations des mortels. Le vent qui murmurait à travers les sombres et mystérieuses forêts, lui semblait la voix des nymphes; elle entendait les sirènes soupirer au sein des flots leurs plaintes mélodieuses; elle prenait l'arc-en-ciel, qui brillait dans la nue, pour l'écharpe d'une jeune déesse, et la première splendeur du jour pour le sourire de l'aurore aux doigts de rose. Dans notre siècle même, une partie de cette race est encore en Asie obstinément prosternée aux pieds des dieux du paganisme.”²²

Ultima propoziție se referă, în mod evident, la indienii. Dar chiar și în Europa, rasa indo-germană a creat, sub numele de catolicism, un nou politeism ce amenință să devină la fel de complicat

¹⁶ Deși nu menționează pe niciunul dintre reprezentanții ei; se referă la „știința” modernă și îl citează doar pe Vico.

¹⁷ Edgar Quinet, *Du génie des religions*, Paris, 1842; a doua ediție adăugită, *Le génie des religions*, Paris, 1851.

¹⁸ *La Suisse allemande*, vol. II, p. 322.

¹⁹ *Ibidem*, p. 326.

²⁰ *Ibidem*, p. 203.

²¹ *Ibidem*, vol. III, p. 78–116. În ediția engleză, în vol. II, p. 48–74. În ediția germană e împărțit în mai multe capitole: *Das Judentum, Moses oder das Gesess, Die Propheten, Jesus Christus und seine Gegner*; vol. II, p. 296–326. Introducerea acestui capitol în carte a fost considerată superfluă de C. H. Brigham, *La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, în „The North American Review”, LXXXVIII, April 1859, nr. 2, p. 476–502 (482–483).

²² *La Suisse allemande*, vol. III, p. 81.

precum cel vechi. În schimb, semiții au avut un profund sentiment al „unității” lui Dumnezeu. Ei nu au ascultat, precum hindușii pe malurile mării Bengalului, cânturile înălțate de multipli *devās*²³.

Evreii în special au și alte titluri de superioritate. Dacă măreția unui popor e judecată după influența pe care a exercitat-o asupra lumii, evreii se situează deasupra tuturor celorlalte popoare. Cum? Prin Moise (decalogul) și prin Iisus (predica de pe munte). Citând celebra carte a lui Georg Friedrich Creuzer, *Symbolik und Mythologie der alten Völker* (1810–1812), Dora d'Istria plasează concepția despre Dumnezeu a lui Moise deasupra „ateismului” lui Buddha și Confucius, a dualismului lui Zarathustra sau a panteismului lui Manu. „Comme théologien, Moïse n'est pas moins supérieur aux hommes célèbres de l'antiquité. Dans les législations primitives, la conception de Dieu, cette base de l'ordre religieux, moral et social, est singulièrement imparfaite. Sakia-Mouni réduit tellement l'idée de Dieu à l'état d'abstraction, qu'on a pu l'accuser d'athéisme. Confucius a mérité les mêmes reproches. Zoroastre brise l'unité divine en admettant deux principes coéternels. Le polythéisme de Numa, de Solon et de Lycurgue, est une conception qui blesse les données les plus simples de la raison. Le panthéisme de Manou, qui défie les forces de la nature, ne présente pas des difficultés moins considérables. Seul, parmi les personnages des temps antiques qui ont donné des lois aux nations, Moïse proclame la véritable notion de Dieu.”²⁴

Faptul că Moise nu a vorbit despre nemurirea sufletului, departe de a fi o scădere, este pentru autoare o altă dovadă a superiorității sale. Căci credința în imortalitate, pentru care umanitatea nu era încă pregătită, producea în acele vremi de superstiții grosolane numai exagerări, precum cele cunoscute în societatea brahmanică: „des pénitences insensées, des suicides religieux, des extravagances absurdes”²⁵. De asemenea, Moise a fondat „republica lui Israel” pe principiul egalității, în radical contrast cu guvernele întregii Asii: teocrația Egiptului, casteismul brahmanic sau despotismul Chinei²⁶.

Dar cel prin care poporul evreu a exercitat o influență universală a fost Iisus: „Quel est celui devant lequel s'inclinent les races les plus éclairées du monde? Est-ce Bouddha, est-ce Lao-tseu, est-ce Confucius? Non! C'est le Fils de l'homme, né dans l'étable de Bethléem.”²⁷

Dintre cele trei religii născute în sânul rasei semite, numai creștinismul – crede Dora d'Istria – are un viitor. Mozaismul și islamul se vor stinge cu încetul sau vor fi asimilate în creștinism. Falsă profeție, care arată însă cât era de atașată religiei sale. Doar brahmanismul și buddhismul mai opun o rezistență energetică propagării Evangheliei. Citând „docta operă” *Avant le christianisme* (1852) a pastorului Henri Brunel și articolul *Bouddhisme* din catolicul *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* (1842)²⁸ al lui Marie-Nicolas Bouillet, ea scrie: „La religion de Bouddha, qui, de tous les cultes connus, a le plus grand nombre de sectateurs (200 millions), a, dans ces derniers temps repoussé, par la glaive des bourreaux les prédicateurs venus de l'Europe (surtout en Corée, au Tong-King, à la Cochinchine).”²⁹

²³ *Ibidem*, p. 82.

²⁴ *Ibidem*, p. 88.

²⁵ *Ibidem*, p. 88–89.

²⁶ *Ibidem*, p. 338. Leviții nu erau mari proprietari de pământuri, precum preoții din Egipt și India, ci dîmpotrivă dependenți de celelalte triburi (p. 87). Totuși, fariseii au cedat „puerilităților” teologice împrumutate din școlile orientale, precum cele ale Indiei, în care formalismul deținea un rol capital (p. 103).

²⁷ *Ibidem*, p. 84.

²⁸ *Bouddhisme*, în M.-N. Bouillet, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie, contenant: 1. L'histoire proprement dite; 2. La géographie universelle; 3. La mythologie; 4. La géographie ancienne et moderne*, Ière partie, Paris, 1842. Articolul se datorează probabil lui Valentin Parisot. De la a doua ediție indică drept sursă *Introduction à l'histoire du bouddhisme indien* (Paris, 1844) a lui Eugène Burnouf. Dora d'Istria citează dicționarul foarte probabil pentru că a fost pus la *Index* în 1852 (lucru menționat în *La vie monastique*, p. 302). Nu precizează însă pe care dintre edițiile apărute până atunci (1842, 1849, 1854, 1856) a folosit-o.

²⁹ *La Suisse allemande*, vol. IV, p. 331.

Numărul „sectanților” buddhiști furnizat de prima ediție a dicționarului este păstrat neschimbat de cele ulterioare. În mod evident, scriitoarea română – care, cu un an înainte, citase 315 milioane – îl consideră a fi cu mult sub cifra reală.

Articolul despre buddhism din dicționarul lui Bouillet are o simpatică posteritate. În al său *Dictionnaire des idées reçues* (apărut postum în 1910), Gustave Flaubert a introdus un articol omonim: „Bouddhisme. «Fausse religion de l’Inde» (définition du dict. Bouillet, 1ère édition)”. Motivul: împreună cu multe alte articole, acesta fusese modificat în ediția din 1857 și în cele următoare; scriitorul francez voia însă să scoată de sub preș clișeul care hrănise marele public timp de cincisprezece ani.

Atașamentul față de propria religie o face pe Dora d’Istria să-și uite vocația de apărătoare a libertății și a popoarelor oprimite. Situându-se de partea misionarismului creștin, căruia îi admiră neobositul zel, ea se aliază în același timp expansiunii coloniale a puterilor europene. Popoarele Asiei, Africii sau Oceaniei, care îi sunt victime, nu i se par demne de compasiunea pe care o arăta victimelor europene ale imperialismului și absolutismului. Ele sunt mai degrabă victime ale propriilor religii „imperfecte”, care le-au întârziat într-o eternă copilărie. Trebuie să recunoaștem că „religii imperfecte” e o formulă mai generoasă decât „religii false”. Totuși, grație acțiunii politicii europene, rezistența lor în fața superiorității creștinismului se apropie de sfârșit. „Pourtant, il est déjà facile de prévoir le terme de cette résistance des religions de la haute Asie. L’Inde, qui leur a donné naissance, se transforme chaque jour sous le gouvernement aussi intelligent que vigoureux de la race anglo-saxonne. Récemment encore, l’Angleterre vient d’ajouter à ses immenses possessions asiatiques le royaume d’Oude et une partie de l’empire des Birmans. Au nord, la Russie, maîtresse de la Sibérie, vise sans cesse à s’étendre vers le sud. L’Angleterre brisait naguère à coup de canon les portes de la Chine. Les États-Unis viennent d’ouvrir les ports du Japon aux navires des chrétiens. Peut-on croire que, dans de pareilles conditions, l’Asie conserve bien longtemps les religions imparfaites qui l’ont tenue jusqu’ici dans une éternelle enfance? Cela est d’autant moins probable, qu’à l’action envahissante de la politique européenne se joint le zèle vraiment admirable des missionnaires. Chaque année ils quittent l’Europe pour aller prêcher l’Évangile en Asie, en Afrique, dans les deux Amériques et en Océanie.”³⁰

Ideea superiorității creștinismului era comună intelectualilor români contemporani, chiar și celor ce începeau să manifeste interes pentru studiul comparat al religiilor. În aceeași perioadă, Ion Heliade Rădulescu lucra la o *Istorie critică universală*, în care creștinismul era situat în vârful piramidei religiilor³¹. Constantin D. Georgian, primul sanscritist cunoscut, va scrie chiar apologia lui. Atitudinea va dăinui și în secolul următor. O vom întâlni la tânărul Mircea Eliade, pe vremea când interesul său pentru India nu era încă suficient decantat: „Creștinismul e concretizarea desăvârșită a divinității în om. E deci religia cea mai perfectă deoarece a făcut posibilă experiența mistică imediată și a apropiat cel mai mult pe om de creatorul său.”³²

În mod paradoxal, Dora d’Istria justifică expansiunea colonială prin dragostea pentru libertate, iar solidarizarea cu misionarismul creștin se produce în numele iubirii de aproape. Propagarea

³⁰ *Ibidem*, p. 331–332.

³¹ V. studiul nostru *Istoria religiilor de la Eliade la Eliade*, în „Idei în dialog”, București, IV, 2007, nr. 7, p. 38–41.

³² Întemeierea ei este de această dată istorico-religioasă, nu teologică. Pe urmele lui Buonaiuti, Eliade considera că „adevărata poziție” față de religie a fost afirmată nu de Schleiermacher sau Kant, ci de Rudolf Otto. „Simțământul creatural”, așezat de acesta la temelia religiozității, va fermenta toate formele experienței religioase, al căror terminus este creștinismul. Mircea Eliade, *Religia în viața spiritului*, în „Est-Vest”, București, 1927, nr. 1, p. 28 (recenzie a cărții lui Ernesto Buonaiuti, *La religione nella vita dello spirito*, Roma, 1926), reluată în Mircea Eliade, *Itinerariu spiritual. Scrieri de tinerețe. 1927*, București, 2003, p. 68–69 (69).

creștinismului în lume nu înseamnă doar a smulge popoarele de sub funesta influență a sacerdoșilor păgâni. Ea reprezintă mult mai mult: răspândirea în univers a ideilor de ordine, dreptate, fraternitate și libertate care sunt sădite în Evanghelii. Când creștinismul își face drum la vechile curți ale Asiei, corupte de un despotism multiseclar, el aduce o rază de speranță pe frunțile a milioane de sclavi.

Dar chiar și înăuntrul misionarismului, anticatolicismul ei o face să respingă practicile mai tolerante ale Romei, care se acomodau noilor culturi, și să le susțină dimpotrivă pe cele protestante, al căror rigorism și puritanism impunea adoptarea culturii europene (a „civilizației creștine”) odată cu noua religie. Cartea se încheie chiar cu apologia misionarismului protestant, în favoarea căruia sunt acumulate date și fapte. Succesul misionarilor catolici este mai mare doar în mod aparent, căci aceștia se mărginesc să adauge noi idoli celor vechi și să înlocuiască păgânismul naturii cu un politeism sistematizat de teologii lor. Ei substituie divinităților panteonului hindus sau oceanian simulacre ale lui Domingo de Guzmán, Francesco d’Assisi, Íñigo de Loyola, iar capelelor și litaniiilor călugărilor buddhiști pe cele ale Romei. „On sait avec quelle habilité les jésuites ont fait à la Chine et dans l’Inde la fusion du paganisme et du catholicisme romain. La question des cérémonies chinoises et des rites malabares a montré jusqu’à quelles concessions les missionnaires de Rome se laissent emporter par le désir d’étendre son empire.”³³

De fapt, religiile Asiei constituie un permanent termen de comparație pentru catolicism, devenind adesea simple metafore. Călugării catolici invocă autoritatea doctorilor lor, precum un brahman ar spune: „Așa au hotărât Kañāda și Patañjali”³⁴. *De imitatione Christi* (1418), manual destinat monahilor și asceților, i se pare că prezintă viața ca pe o iluzie, iar știința ca pe o vană și periculoasă ispită; așadar, o filosofie a vidului, trăgându-se din buddhism, nu din Evanghelie³⁵. Vina este în primul rând a aristocrației, care afișează o credință ipocrită, permițând părinților bisericii să facă din creștinism o veritabilă religie a lui Buddha³⁶. Puterea papilor asupra împăraților îi apare nu ca un episod din istoria creștinismului, ci ca un fragment din analele Egiptului sau Indiei³⁷. Un cuvânt plecat din cabinetul cardinalului secretar de stat, mare vizir al papalității, răsună de la Tibru la Mississippi și din stepele Poloniei până pe malurile mării Bengalului. Comparându-l pe Papă cu Dalai Lama, ea exclamă: „Mais la folie humaine n’a point de bornes. N’existe-t-il pas en Asie des millions d’hommes qui traitent le grand lama comme un Dieu incarné et qui se disputent les rognures de ses ongles?”³⁸

Între Italia și Tibet, între Roma și Lhasa, între pontiful ce tronează la Vatican și cel care primește cultul lamașilor diferența e mică³⁹. Precum Marele Lama, încarnare permanentă a lui Buddha, decretează în Tibet ceea ce e virtuos și sfânt, tot așa vicarul Fiului lui Dumnezeu proclamă la Roma „cuvintele vieții eterne”⁴⁰.

Practica catolică a *Indexului* și interdicțiile impuse clerului inferior i se par și ele „demne de cele mai rele zile ale brahmanismului”, expresie pe care am putea-o considera o figură de stil, dacă autoarea nu ar trimite la *De la religion* (1824–1831) a lui Benjamin Constant⁴¹.

Totuși, Dora d’Istria nu împărtășea o bună parte a teologiei protestante, care, întocmai celei catolice, se poate revendica mai degrabă de la brahmanism decât de la Evanghelii. Augustin, de pildă, spirit tutelar al Reformei, ar fi aruncat biserica în subtilitățile cele mai periculoase ale „fatalismului

³³ *La Suisse allemande*, vol. IV, p. 333–338 (335).

³⁴ *Ibidem*, p. 272.

³⁵ *Ibidem*, p. 15.

³⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 13.

³⁷ *Ibidem*, vol. III, p. 213.

³⁸ *Ibidem*, p. 183.

³⁹ *Ibidem*, vol. I, p. 75n.

⁴⁰ *Ibidem*, vol. IV, p. 261.

⁴¹ *Ibidem*, vol. III, p. 177. *De la religion, considérée dans sa source, ses formes et ses développements*, 5 vol., Paris, 1824–1831.

hindus⁴². Aici hinduismul pare cu adevărat o figură de stil, căci nu se înțelege de ce teoria predestinării ar avea vreo legătură cu el; numai dacă nu e asimilată cu o greșită înțelegere a teoriei *karmei*.

Dincolo de unele aproximații, paralelisme facile sau generalizări neacoperite, paginile *Elveției germane* dovedesc că, în anul scurs de la publicarea primei sale cărți, Dora d'Istria făcuse lecturi esențiale din istoria religiilor, care depășeau interesul ei pentru istoria bisericii. Protagonisti majori ai incipientei discipline, precum Georg Friedrich Creuzer (1771–1858), Benjamin Constant (1767–1830) și Edgar Quinet (1803–1875), pun interesul ei inițial pentru hinduism și buddhism într-o nouă perspectivă teoretică.

Comparativismul religios rămâne însă grevat de ideea superiorității creștinismului, împărtășită și de autorii pe care îi frecventa. Atitudinea anti-„brahmanică” sau anti-„lamaistă” are totuși o motivație mai generoasă: dragostea pentru popor, pentru „masele laborioase și suferinde”: „J'aime le peuple parce que j'aime ce qui est vraiment humain, tandis que j'abhorre tout ce qui est factice; tandis que j'ai horreur des idoles, des hommes adorés comme des dieux, de la corruption qui est la conséquence inévitable du servilisme.”⁴³

Fiica marelui ban Mihalache Ghica, prințesa Koltzov-Massalsky, autoarea care își însoțea pseudonimul cu titlul de contesă repudiază „funestul” regim al castelor peste tot pe unde îl descoperă: nu doar în India brahmanică sau în Egiptul antic, ci și în antichitatea greco-romană, la celți, în Occidentul feudal, în biserica catolică sau în Elveția protestantă⁴⁴. Acest democratism era situat în descendența unei tradiții aristocratice autohtone, ilustrată de întemeietorul Țării Românești, Radu Negru, pe care Dora d'Istria îl vedea ca pe un reprezentant al „democrației primitive”⁴⁵, așa cum va face Hasdeu, peste un deceniu, cu Ion Vodă cel Cumplit.

4. LUSTRIREA OGLINZII

Cu cel mai tânăr dintre cei trei savanți, care trăia și el în exil la Bruxelles, Dora d'Istria va intra în corespondență în toamna anului 1856, după ce în prealabil îi trimisese cartea sa de debut. Răspunzând elogiilor pe care Quinet le aducea curajului tinerei autoare, ea se declară nemulțumită de felul cum a scris-o, la Sankt Petersburg, în grabă și fără documentația necesară⁴⁶. De altfel recenzentii ei au atras atenția – printre aprecieri mai mult decât flatante – că unele părți ale cărții sunt insuficient dezvoltate: „Mme Dora d'Istria se contente d'indiquer sa pensée sans lui donner le développement nécessaire”⁴⁷. În același spirit o sfătuisă și patriotul mazzinian Giorgio Asproni în iulie 1856, la Lugano. Carlo Cattaneo, aflat și el în exil în vecina Castagnola, observa, într-o recenzie nepublicată însă probabil transmisă autoarei, că aceasta uită în mai multe rânduri legitima curiozitate trezită în

⁴² *La Suisse allemande*, vol. III, p. 134.

⁴³ *Ibidem*, p. 236.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 146, 331; vol. III, p. 72, 86, 217, 316, 338–339, 341; vol. IV, p. 12, 44, 49, 307.

⁴⁵ V. primul articol al ciclului *Gli eroi della Rumenia: Radu Negru ovvero la democrazia primitiva*, în „Il diritto”, 8 agosto 1856; republicat în volum de către Paolo Mantegazza, *Gli eroi della Rumenia. Profili storici*, Firenze, 1887.

⁴⁶ Scrisoare din Aarau, 3 noiembrie 1856, citată de Ion Breazu, *Dora d'Istria și Edgar Quinet*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 63–72 (65). Pentru exactitate, trebuie precizat că un întreg capitol, finalul cărții și prefața au fost scrise după sosirea în Elveția, în iunie 1855, în momentul în care se pregătea să escaladeze muntele Jungfrau; *La Suisse allemande*, vol. IV, p. 132.

⁴⁷ „Bibliothèque universelle de Genève”, XXX, novembre 1855, nr. 11, p. 451–453 (452); recenzie reluată de „Revue critique des livres nouveaux”, Genève, XXIII, 1855, p. 343–345 (344).

cititori de titlul cărții, îndepărtându-se de subiectul vieții monastice din mănăstirile ortodoxe⁴⁸. Chiar și fratele ei Gheorghe Ghica îi scria, la 6 martie, că era pe punctul de a-i trimite „une critiques approfondie de ton dernier ouvrage”⁴⁹.

La Suisse allemande, care urma să apară curând, a fost scrisă mai în tihnă, așa cum o dovedește de altfel și întinderea ei. Dora d’Istria recunoaște, în mod mai mult sau mai puțin deschis, importanța pe care autorul cărților *Des jésuites* (1843) și *L’ultramontanisme* (1844) a avut-o în orientarea teoretică a noii sale opere⁵⁰. Scriindu-i despre viitoarele volume dedicate Elveției franceze și italiene, ea merge chiar până la a manifesta obediența proprie unui discipol: „Soyez convaincu que je ne publierai rien sans vous le soumettre immédiatement.”⁵¹ Corespondența ulterioară ilustrează însă eșecul total al încercărilor de a publica aceste volume, ale căror idei le dădeau editorilor temerea unor repercusiuni polițienești. Părțile lor literare vor apărea în diverse periodice⁵². Cât despre cele istorico-politice, e de presupus că autoarea le-a refolosit în viitoarele cărți și articole⁵³.

În același timp, dând curs sugestiilor primite, Dora d’Istria rescrie *La vie monastique dans l’Église orientale*. A lucrat la ea cândva de-a lungul anului 1857, căci la începutul lui 1858 noua ediție era deja gata de tipar. O publică – la Geneva – în timpul sejurului în romanticul sat Veytaux, unde, așa cum mărturisea, trăise într-o profundă solitudine, ocupându-se de „cronicile cavalerești ale dragii mele Români”⁵⁴.

⁴⁸ Manuscrisul, păstrat la Museo del Risorgimento din Milano (cartella N 12, plico II), a fost publicat postum în ediția operelor sale; *Il libro della contessa Dora d’Istria*, în Carlo Cattaneo, *Scritti letterari*, vol. II, a cura di Piero Treves, Firenze, 1981, p. 675–678 (677).

⁴⁹ Scrisoarea este transcrisă în propriu-i jurnal, păstrat la Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), ms. fr. 281, f. 56–59 (59); versiune românească în Gheorghe Ghica, *Între inimă și rațiune*, ed. Andrei Nestorescu, în „Litere, arte, idei”, București, VI, 1996, 19 februarie, nr. 7, p. 6–7; 26 februarie, nr. 8, p. 7.

⁵⁰ Va cita cele două cărți și în articolul *La Roumanie et l’Église orthodoxe*, în „Étoile du Danube”, Bruxelles, I, 22 april 1857, nr. 31, p. 160.

⁵¹ Scrisoare din Aarau, 6 decembrie 1856, citată de Ion Breazu, *op. cit.*, p. 66. A se vedea și Madeleine David, *Edgar Quinet, 1803–1875, et l’histoire des religions*, Paris, 1953.

⁵² *La Suisse française* era compusă din trei volume, iar *La Suisse italienne* dintr-un singur volum. Au apărut următoarele fragmente, în original sau în traducere italiană: *La Svizzera italiana. Schizzi*, în „Il diritto”, 23, 24 april 1856; *Il Ticino*, în „Democrazia”, Lugano, 26 april 1856; *Lugano*, ibidem, 6 maggio 1856; *Frammenti della Svizzera italiana*, ibidem, 10 luglio 1856; *Le Tessin. Un bal à Ponte-Tresa*, în „L’Illustration”, Paris, XXX, 10 octobre 1857, nr. 763 (supplément), p. 245–246; *Le Tessin. Ascension du San-Salvatore*, ibidem, XXXIII, 29 janvier 1859, nr. 831, p. 69–70; *Paysages et souvenirs de la Suisse italienne. Une visite au couvent de Bigorio*, ibidem, XXXV, 19 mai 1860, nr. 899, p. 326–327; *Una passeggiata sulle rive del lago Maggiore*, în „Viola del pensiero. Miscellanea di letteratura e morale”, Livorno, 1864; *Ricordi del Canton Ticino*, în „Illustrazione universale”, Milano, 3 giugno 1867; *Les Alpes – Grisons, Tessin, Valais*, în „Courier d’Athènes”, 20 mars 1869 – 24 avril 1870 (apendice); *Le Jorat (Vaud)*, ibidem, 30 décembre 1870 – 25 février 1872 (apendice). Alte două fragmente literare publicate în „Revue des deux mondes” – *Mlle de Haltingen. Souvenirs de la cour de Dresde* (1 janvier 1859) și *Une rencontre de voyage. Souvenirs de la Suisse italienne* (1 juin 1860) – au fost republicate în volum cu titlul *Au bord des lacs helvétiques*, Paris-Genève, 1861. În prefața acestuia, Dora d’Istria explică de ce nu a mai scris (!?) cele două cărți promise în 1856: pentru că Elveția italiană face parte până la Renaștere din istoria Italiei, iar despre Elveția franceză există deja cărți foarte bune; în consecință, le înlocuiește cu cele două nuvele.

⁵³ Probabil în capitolele dedicate Elveției din *Des femmes par une femme*, 2 vol., Paris-Bruxelles, 1865; 2ème éd., 1869.

⁵⁴ *Mlle de Haltingen. Souvenirs de la cour de Dresde*, în „Revue des deux mondes”, XXIX, t. 19, 1 janvier 1859, p. 42–68 (54).

În scurtă vreme se va stabili acolo și Edgar Quinet, care o vizitase deja la Aarau cu un an înainte. Cartea corespondentei sale va călători însă mai repede. Anunțându-i expedierea ei, la 13 iunie, Dora d'Istria își recunoaște din nou, cu smerenie, datoria intelectuală: „Assurément l'auteur des *Jésuites* n'a rien à apprendre dans ce petit ouvrage. Je me suis simplement efforcée de faire comprendre aux Orientaux les principes que vous avez opposés avec tant de force au monachisme, dans la chaire du Collège de France.”⁵⁵

Așadar, ceea ce își propunea această carte era să aplice creștinismului răsăritean critica îndreptată de Quinet (și Michelet) împotriva celei mai puternice organizații religioase a bisericii catolice. Transferul presupunea un proces de „localizare”, de adaptare la o realitate istorică și culturală sensibil diferită. Aici terenul era cu totul virgin, iar originalitatea Dorei d'Istria deplină. Ea se datora în primul rând calității ei de *insider*, cunoașterii directe a monahismului ortodox și în general a culturii Europei Orientale.

Modelul de la care pleacă în generalizările asupra ortodoxiei și a Răsăritului european este, bineînțeles, cel românesc, în special în ediția revăzută a cărții. Ce erau cronicile României, la care se referea, ne-o arată ciclul de articole pe care îl dedică literaturii populare române în revista „La libre recherche” din Bruxelles. El venea în prelungirea ciclului *Gli eroi della Rumania*, publicat în „Il diritto” din Torino, cu ale cărui ultime articole e de fapt contemporan⁵⁶. Problema monahismului și a religiilor asiatice este și aici o preocupare recurentă. Dora d'Istria depășește însă determinismul climateric, recunoscând influența uniformă pe care o exercită asupra popoarelor rasa, clima, instituțiile politice, circumstanțele istorice și credințele religioase. Totuși, de această dată, ponderea principală e acordată credințelor („dogmelor”), a căror imagine e conservată în literatura populară⁵⁷. „Si telle est la puissance sociale des idées religieuses, leur influence littéraire n'est pas moins considérable. La grandeur gigantesque des poèmes de l'Inde, le *Ramayana* et le *Mahabharata*, n'est-elle pas l'expression la plus complète du vaste système de panthéisme qui constitue la philosophie des *Vedas*? *L'Illiade* porte, au contraire, l'empreinte d'une théologie beaucoup moins audacieuse, surtout plus humaine, dans laquelle le héros divinisé prend la place du bienfaisant Vichnou et du terrible Siva. La religion politique de Rome laisse dans l'ombre toute inspiration religieuse vraiment profonde. Les dieux de Virgile et d'Horace sont de pures machines poétiques qui n'inspirent point à celui qui les chante la dévotion ardente avec laquelle Valmiki raconte les exploits de Rama et la conquête de Ceylan.”⁵⁸

Tendențele religioase ale poeziei populare românești, străină atât misticismului, cât și ardorii teologice, păstrează amprenta romană. Speculând asupra „geniului” popoarelor, Dora d'Istria observă că spiritul metafizic nu a aparținut nici el ginții latine, ci a făcut gloria triburilor elene, a sanctualelor

⁵⁵ Ion Breazu, *op. cit.*, p. 70.

⁵⁶ *Littérature roumaine ou moldo-valaque. Chants et récits populaires* (în continuare: *Chants et récits*), în „La libre recherche”, II, t. 5, mars 1857, nr. 3, p. 364–383; *Littérature roumaine ou moldo-valaque. L'idée religieuse dans la littérature populaire de la Roumanie* (în continuare: *L'idée religieuse*), ibidem, t. 6, mai 1857, nr. 2, p. 239–252. Substanța acestora va fi, în mare, retopită în articolul *La nationalité roumaine d'après les chants populaires*, în „Revue des deux mondes”, XXIX, t. 20, 15 mars 1859, p. 429–459, însă fără trimiterile la literaturile asiatice. Ciclul va fi continuat abia peste un deceniu, în „Rivista orientale” din Florența, sub sigla *Littérature roumaine: Eliade Radulesco* (I, 1 giugno 1867, fasc. 4, p. 211–232), *M. George Cretziano* (1 agosto 1867, fasc. 6, p. 450–477), *George Sincai et les historiens* (1 dicembre 1867, fasc. 10, p. 962–988).

⁵⁷ *L'idée religieuse*, p. 239. Într-un articol ulterior va respinge influența climei (calde) în favoarea influenței morale. *Paysages et souvenirs de la Suisse italienne. Une visite au couvent de Bigorio*, în „L'illustration”, XXXV, 19 mai 1860, nr. 899, p. 326–327 (326).

⁵⁸ *L'idée religieuse*, p. 240–241.

Indiei și a școlilor germane⁵⁹. Zeii indieni, de-abia născuți, se și apucă să discute despre natura lucrurilor. „L’Inde et l’Allemagne ont toujours été les pays des races philosophiques par excellence. Dans les plus anciens poèmes des Hindous, se trouvent déjà posés les éternels problèmes de la science. Les dieux nés dans le calice du lotus azuré discutent «sur la nature des choses»; leur front divin à peine sorti de l’écume féconde du chaos semble marqué d’une ride profonde. Les systèmes naissent avec les hymnes et les épopées, et nous savons aujourd’hui, grâce aux admirables travaux de Colebrooke, que, dans la solitude de leurs belles retraites, les Brahmanes n’ont été épouvantés par aucune témérité. Tel est encore aujourd’hui le génie germanique.”⁶⁰

Teoria difuziunii sau transmiterii ideilor religioase, ilustrată în prima ediție din *La vie monastique*, este susținută acum cu noi argumente, inclusiv prin aplicarea legilor linneene la faptul religios. „Quand une religion est obligée de céder le terrain à un culte nouveau et supérieur, elle bat lentement en retraite, et elle n’abandonne le terrain qu’après avoir forcé ses adversaires à conserver une partie de ses croyances. C’est ainsi qu’on retrouve dans le mazdéisme de la Perse et dans le bouddhisme les traces du brahmanisme, et dans le christianisme du Moyen Âge les traditions et les préjugés des religions de la nature. C’est une tunique de Nessus que les dieux mourants laissent à leurs successeurs. On peut appliquer à l’ordre religieux ce que Linné disait des animaux et des plantes: «*Natura non facit saltum*». La vie procède par des transitions insensibles, et l’humanité n’avance réellement que toutes les fois qu’elle respecte scrupuleusement cette loi proportionnée à sa faiblesse. L’idéal spiritualiste et démocratique des premiers chrétiens était trop élevé pour les contemporains de Tibère et de Caligula. L’Évangile n’a pu se faire accepter qu’en subissant, dans une certaine mesure, les erreurs du paganisme, dont il doit maintenant travailler avec énergie à se débarrasser. C’est ainsi qu’il a, d’abord en Égypte, emprunté le monachisme aux cultes de l’Asie; qu’il a pris à la religion des Césars la doctrine de l’apothéose ou canonisation; qu’il s’est résigné à l’adoration des images, si odieuse aux contemporains du Christ, et qu’il a trouvé dans la religion des mages ou mazdéisme l’interprétation de la cène acceptée universellement jusqu’au XVIe siècle.”⁶¹

Prin urmare, nu latinii sunt cei responsabili de introducerea elementelor asiatice în creștinism, precum monahismul. Rolul principal l-au avut eremiții din deșertul egiptean și, alături de ei, Ieronim și Augustin, care și-au petrecut o parte a vieții în Orient. Căci, în Orient – India, Egipt, Iudeea – monahismul era parte integrală a culturii religioase. „L’Occident a eu beaucoup de peine à tolérer les premiers adeptes du monachisme. Sans l’influence considérable que Jérôme et Augustin exerçaient sur leurs contemporains, la résistance eût été plus longue et peut-être invincible. Les Romains comme les Barbares n’avaient aucun goût pour la vie monastique. En Orient, il en était tout autrement. Le monachisme y est aussi vieux que la société elle-même. Dans les plus anciens poèmes de l’Inde, dans le *Ramayana*, par exemple, les ascètes retirés au fond des forêts primitives sont les conseillers des héros et les protégés des immortels *dévas*; le bouddhisme a été prêché en Asie, de la mer Caspienne au Japon et de la Sibérie à Ceylan, par de véritables moines mendiants. En Égypte, les Thérapeutes excitaient l’admiration universelle. Les Juifs eux-mêmes, cette nation si peu monacale, avaient leurs Esséniens aux bords de la mer Morte. Je crois avoir prouvé dans la *Vie monastique* que l’église orientale en sanctionnant les règles d’Antoine et de Pacôme n’a fait qu’adopter, sans la modifier essentiellement, une des plus antiques, et à mon avis, une des plus funestes institutions du monde asiatique.”⁶²

În momentul în care își trimitea cititorii la „demonstrația” din *La vie monastique dans l’Église orientale*, Dora d’Istria lucra la revizuirea radicală a cărții sale. Dacă prima ediție descria doar un pelerinaj la mănăstirea Troițki Serghiev, unul dintre centrele spirituale cele mai importante ale Rusiei, cea de-a doua începe cu mănăstirile Căldărușani, Cernica, Neamț și Vărativ, pe care autoarea le vizitase

⁵⁹ *Chants et récits*, p. 366.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 365.

⁶¹ *L’idée religieuse*, p. 242.

⁶² *Ibidem*, p. 248–249.

cu un deceniu în urmă (1846 și 1848)⁶³. În plus, alături de mănăstirea mechtariștilor din Veneția, pe care o cunoscuse personal, ea pune în gura unor tovarăși de călătorie relatări despre mănăstirile din Palestina, Arabia, Egipt, Armenia și Grecia: negustorul armean Ivan Nikimovici, artistul francez Jules de Bonaire și un călător rus al cărui nume îl ascunde sub trei asteriscuri. Acesta din urmă ar fi studiat la Universitatea din Dorpat și ar fi bătut neobosit întreaga Asie și Africa. Dacă personajele s-ar putea să nu fie întru totul fictive, discursurile pe care autoarea le atribuie lor – chipurile, după însemnări de jurnal – îi aparțin fără nicio îndoială. Iată cum descrie misteriosul rus ținuturile pe care Dora d'Istria, adâncită în cărțile călătorilor și orientaliștilor contemporani, le-a parcurs cu ochii imaginației: „J'ai pu, en effet, visiter les plus anciens cloîtres bâtis par les chrétiens et ceux qui, bien avant eux, ont été construits par les bouddhistes. J'ai vu les monastères fondés par les Antoine, les Pacôme, les Macaire, les Grégoire l'Illuminateur et les sanctuaires où les disciples du bouddha Sakia-Mouni (ou Çakya-Muni; les Chinois le nomment Fô) font tourner «la roue des prières».”⁶⁴

Capitolul dedicat Indiei își trădează cel mai bine sursa livrescă. De altfel și titlul său – *Les inventeurs de la vie monastique*⁶⁵ – îl arată ca pe o digresiune teoretică menită să completeze vechea *Introducere*. El urmează descrierii mănăstirilor egiptene și abisiniene care sunt considerate a fi veriga de tranziție între monahismul creștin și ascetismul indian. Triumful creștinismului nu a reușit să șteargă toate analogiile dintre imperiul faraonilor și „ținuturile brahmanice”. Dora d'Istria atinge aici, fără să se oprească, o temă faimoasă a orientalismului secolului al XVIII-lea, al cărei spectru mai circula chiar și după ce descifrarea hieroglifelor spulberase speculațiile indo-egiptene.

În timp ce în cărțile anterioare începuturile monahismului fuseseră situate, pe rând, pe malurile Golfului Bengal și ale Indusului, de această dată ele sunt proiectate pe cele ale Gangelui. De altfel, viața monastică pare să dateze chiar de la începuturile „civilizației hinduse”. Anahoreții brahmani – *samnyāsin* și *vānaprastha* – au găsit în „codul sacru”, *Mānava Dharma Śāstra*, justificarea abandonului în brațele „fanteziilor unui misticism exaltat”, fantezii specifice de altfel unei țări în care logica nu a putut niciodată stăpâni extravaganțele de tot soiul. Disprețul lor pentru lumea pe care o abandonau mergea până la a renunța la cea mai elementară decență. Astfel, despuiți de veșminte, ei traversau pădurile ca niște veritabili urangutani.

Alături de această indecență „spirituală”, față de care nu-și poate ascunde repulsia, Dora d'Istria așază sinuciderea religioasă, de genul imolărilor care au loc în timpul festivalului carului zeului Jagannātha. O asemenea practică decurge direct din filosofia indiană, pentru care viața nu este decât durere și păcat, iar corpul o închisoare în care sufletul zace nefericit. Totuși, călătorul rus – prin gura căruia vorbesc lecturile autoarei din Eugène de Valbezen – se declară mai puțin dezgustat de spectacolul acestor imolări, la care ar fi asistat la Puri, decât de penitențele nemaiauzite pe care le îndură asceții hinduși.

Dar, așa cum arătase deja în introducerea cărții, în ciuda vechimii ei, instituția ascetică va dobânda suprafață socială abia odată cu apariția buddhismului. Regulile monahale stabilite de Śākya Muni se regăsesc în constituțiile monastice ale lui Antonie, Pahomie, Vasile cel Mare și mai ales ale lui Francesco d'Assisi. Acesta din urmă va fi comparat în mod repetat cu Buddha. Dora d'Istria revine asupra temei chiar și în corespondența privată, precum de pildă la 5 aprilie 1869, într-un context în care susține influența buddhismului asupra civilizației europene⁶⁶.

⁶³ Despre Neamț și Văratice îi cere informații și lui Heliade, printr-o epistolă din 20 decembrie 1857, păstrată, alături de alte șase, în arhiva lui George Potra. G. Potra, Gh. Buluță, *Dora d'Istria și Ion Heliade Rădulescu*, în „România literară”, București, XI, 9 februarie 1978, nr. 6, p. 20 (interpretând greșit cifra 7, primele trei scrisori din Veytaux au fost fals datate din 1854 și 1859).

⁶⁴ *La vie monastique*, ed. II, p. 242.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 263–271; reproduș integral în Anexa I.

⁶⁶ Scrisoare din Veneția către un destinatar necunoscut. Archivio della Fondazione Rosselli, Torino, Sezione Risorgimentale, Album degli autografi, *apud* Antonio d'Alessandri, *La critica del*

Succesul lui Buddha se datorează, ca în cazul tuturor fondatorilor de ordine religioase, unei triple cauzalități: exemplul personal, predica și miracolele. Penitențele sale, care i-au uimit într-atât pe contemporani, sunt descrise detaliat în *Lalita vistara*. Predica a fost o metodă atât de inovatoare încât a zguduit lumea, de pe malurile Oceanului Înghețat până în Ceylon și din munții Afganistanului până în insulele Japoniei. Franciscanii, dominicanii și iezuiții sunt moștenitorii ei moderni. Cât despre miracole, vechile scripturi ne asigură că cei care ating perfecțiunea stării de Buddha fac întotdeauna minuni pentru binele făpturilor vii. Istoricii lui Siddhārtha Gautama preferă să atribuie răspândirea mesajului său miracolelor pe care le-a înfăptuit, deși, scrie Dora d'Istria înclinându-și pana ironic, acestea sunt inferioare celor ale lui Francisco Xavier, care avea puterea bilocației. Misionarul iezuit ales, fără îndoială, pentru că biserica catolică îl consideră a fi convertit cel mai mare număr de creștini după apostolul Pavel.

Pentru a ilustra minunile lui Buddha, Dora d'Istria citează din *Prātihārya sūtra*, episodul de la Śrāvastī al confruntării cu cei șase așceți brahmani. Sursa este celebra carte a lui Burnouf, deja menționată, în care se găsește prima traducere apuseană din *Divya Avadāna (Istoriei divine)*, colecție târzie de povestiri buddhiste provenind în genere din *Mūlasarvāstivāda vinaya*⁶⁷. În selecția ei, Dora d'Istria operează mici modificări de punctuație și ortografie, dar și mari tăieturi nemarcate. Cea mai relevantă dintre aceste intervenții este ortografierea numelui Buddha cu literă mică, evident în scopul de a-l aduce pe „taumaturgul Indiei” din postura unui idol divin în cea a unui om iluminat. Buddha produce o lumină orbitoare care umple lumea, un mare cutremur care o zguduie în șase feluri diferite și, în fine, transformă aspectul fizic a 500 de *ṛṣi* în cel al unor *bhikṣu*.

În prima parte a cărții, Dora d'Istria se referise deja la puterile supranaturale dobândite de așceții brahmani prin mortificările la care se supun. Sursa este cartea lui Valbezen, transferată însă în discursul unui gentleman englez, pe nume Johnson – pe care l-ar fi întâlnit la mănăstirea Cernica în vara anului 1846 –, despre o excursie în Hindustan: „À mon arrivée à Calcutta j'avais un vif désir d'assister aux pénitences des religieux hindous. Vous savez que nous autres Anglais nous sommes très-curieux de contempler les différentes civilisations, et je pourrais même vous citer le nom d'un de mes compatriotes, l'honorable Robert Curzon, qui a fait de longs et périlleux voyages pour examiner les monastères de votre Église. Or je puis vous affirmer que les saints personnages du brahmanisme, fiers du don des miracles, s'imposent des mortifications telles que la seule pensée en ferait frémir tous vos moines ... Vous voyez que l'extraordinaire – qu'on le nomme pénitence ou prodige – ne saurait être un argument irrésistible en faveur d'un système ou d'une Église. En effet, toutes les Églises – et même toutes les religions – sont riches en merveilles de ce genre. Les partisans de Rome opposeront à vos miracles ceux des François d'Assise, des Dominique et des Loyola, de saint Janvier et de la Vierge de la Salette. Le bouddhisme, le brahmanisme et le mahométisme ne sont pas moins riches en légendes ... authentiques.”⁶⁸

Miracolele ca și penitențele sunt transconfesionale. Totuși cele ale călugărilor creștini, precum sfântul Serghie, fondatorul mănăstirii Troița⁶⁹, pălesc în comparație cu acelea ale brahmanilor, care, la rândul lor, sunt învinși de Buddha. Iată, implicit, o ierarhie a religiilor nu după dogmele lor, ponderea numerică sau puterea politică, ci după puterile (*siddhi*) pe care le posedă oamenii lor sfinți.

monachesimo, în volumul său *Il pensiero e l'opera di Dora d'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Roma, 2007, p. 68n.

⁶⁷ Eugène Burnouf, *op. cit.*, p. 177–179. Traducerea din *Prātihārya sūtra* e cuprinsă în p. 162–189. Versiunea tibetană fusese publicată, împreună cu o traducere germană, de Isaac Jacob Schmidt, *Dsanglun oder der Weise und der Thor*, 2 vol., St. Petersburg-Leipzig, 1843.

⁶⁸ *La vie monastique*, ed. II, p. 70–71.

⁶⁹ Trimițând tot la cartea lui Burnouf (p. 196), Dora d'Istria compară minunile atribuite sfântului rus cu cele din legendele despre Śākya Muni, dar și cu miturile despre Lao-tzî. *Ibidem*, p. 226n, 227n.

Citatul din *Prātihārya sūtra* îi dă Dorei d'Istria ocazia de a se opri asupra protagoniștilor monahismului mendicant, instituție reluată cu succes de Domingo de Guzmán sau Francesco d'Assisi și imitată până și de călugărițele ortodoxe de la mănăstirea Pasărea⁷⁰.

O tunică galbenă, o carpetă pentru șezut și un vas de cerșit constituie întregul inventar al locuitorului unui *vihāra*, mănăstire buddhistă. Aceasta e condusă de un *sthavira*, stareț sau prezbiter. Candidații la călugărie trebuie să îndeplinească anumite condiții, pentru care Dora d'Istria – preluându-l tot pe Burnouf – trimite la studiul lui Csoma de Kőrös despre *Dul-va*. Odată admiși, ei sunt ținuți să respecte voturile sărăciei, celibatului și ascultării, exact ca în mănăstirile creștine. Femeile nu sunt excluse din viața monastică. Însuși Buddha a acceptat ca *bhikṣuṇī* pe mătușa sa Mahā Prajāpati și pe cele trei presupuse soții ale lui: Gopā, Yaśodharā și Utpalavarnā. De asemenea, călugării de ambele sexe sunt obligați să se mărturisească. Spovedania buddhistă era atât auriculară, cât și publică. Ea a produs cazuistica și îndrumarea spirituală; directorul spiritual era numit *kalyāṇa mitra*, prieten al virtuții (sau prieten virtuos, nobil, spiritual). Pe baza autorității lui Csoma, Dora d'Istria susține adoptarea confesiunii buddhiste de către creștinism, unde cele două consecințe ale ei au cunoscut o „deplorabilă înflorire” (ilustrată în lucrările lui Edgar Quinet).

Cât despre cultul buddhist, el constă pe de o parte în adorarea imaginilor și relievelor lui Buddha, iar pe de alta în pelerinaje la mănăstirile care păstrează obiecte sfinte. Totuși, aceste practici, care au produs în Tibet „consecințe revoltătoare”, nu au fost în niciun fel cerute sau încurajate de Buddha. El a trăit și a murit ca un filosof, cu totul străin intenției de a-și substitui propria persoană obiectelor cultului popular. Același lucru s-a întâmplat și cu Christos. Nici el nu a pomenit vreodată de imagini sfinte, relieve sau pelerinaje și, totuși, asta nu i-a împiedicat pe călugării creștini să introducă în biserică practicile „păgânismului hindus”.

Dacă brahmanii au reușit să deștrădăcineze buddhismul în India, nu l-au putut însă împiedica să devină cea mai *catolică* dintre religii. Mănăstirile buddhiste se întind pe o mare parte din Asia: Ceylon, Bhutan, Tibet, China, Indochina, Japonia, Manciuria, Mongolia, Siberia. Asia Superioară își are în Tibet propriul ei Papă, întocmai ca degenerata Romă. Și tot ca aceasta, pontiful-rege din Lhasa e în întregime dependent de baionete străine, pe care i le asigură Imperiul Celest. Mai mult chiar, călătorul rus – dar se trimite la cartea lui Clavel – văzuse în capitala Tibetului călugări recitându-și „rozariul” și alergând la sunetul clopotelor ca să-și îndeplinească îndatoririle monastice, în marea lor parte cu totul puerile. Rozariul catolic se regăsește, de altfel, atât la hinduși, cât și la musulmani⁷¹.

Reluând o idee din prima ediție a cărții, Dora d'Istria susține că buddhismul ca religie e condamnat deopotrivă de rațiune și de experiența seculară. Aneantizarea finală, „ultimul cuvânt” al său, nu poate fi un model pentru națiunile moderne. Chiar și în Antichitate, popoarele cele mai inteligente și virile au respins ideea monastică pe care acesta a promovat-o. „Le monachisme, né chez le peuple de l'Antiquité le moins énergique et le moins capable de progrès, a été proscrit, même dans ces temps reculés, par les nations les plus intelligentes et les plus viriles, et par les législateurs et les philosophes qui leur ont servi de guides. Zoroastre, Numa, Solon, Lycurgue, Socrate, Platon, Aristote, Moïse, l'interprète de Dieu, ont repoussé unanimement cette funeste institution. Les États qui ont personifié avant l'ère chrétienne le progrès de l'humanité ne l'ont jamais acceptée. Rome, la Judée, la Grèce, qui représentaient la puissance de la loi, de la religion et du génie, n'ont pas eu besoin, pour accomplir leur glorieuse destinée, de couvents et de moines!”⁷²

Asemănările între brahmanism și buddhism pe de o parte și creștinism pe de alta sunt multiplicat în noua ediție a cărții, care insistă mai ales asupra creștinismului răsăritean. Vorbind despre entuziasmul mulțimii ce participă, în sămbăta sfântă, la aprinderea luminii pe mormântul

⁷⁰ *Ibidem*, p. 129. Capitolul *Varatik* a fost publicat și separat, cu puțin înainte de apariția cărții; *Varatik et les nonnes moldaves*, în „Revue suisse”, Neuchâtel, XXI, t. 21, juin 1858, p. 390–396 (390).

⁷¹ *La vie monastique*, ed. II, p. 44.

⁷² *Ibidem*, p. 297 (în ed. I la p. 316–317).

Mântuitorului de la Ierusalim, Dora d'Istria îl caracterizează ca „acea furoare sacră ce îi uimește pe englezi când asistă la sărbătorile brahmanismului”⁷³.

Citându-l pe Fénelon, ea apreciază că studierea de către laici a „cuvântului Domnului”, adică a Sfintei Scripturi – încurajată în biserica ortodoxă și interzisă în cea catolică – e o disciplină împrumutată din brahmanism⁷⁴. Pe de altă parte, un călător francez la Muntele Athos – despre care nu suntem siguri că nu e o ficțiune literară – îi povestește că, în mănăstirile grecești, „Il ne resté du passé qu'un respect aveugle sur les rêveries d'un illuminisme qui entretient le mépris de la science.” Trimițând la „savanta operă” a lui Johann Jakob Boehinger, pastorul bisericii Sf. Nicolae din Strasbourg, Dora d'Istria adaugă că aceeași tendință se regăsește la cei mai vechi călugări ai Orientului asiatic⁷⁵. La fel, interdicția athonită în privința făpturilor de sex feminin, inclusiv cele animale, există și la călugării buddhiști din Extremul Orient⁷⁶.

Câteva instanțe de mare austeritate din viața lui Macarie Egipteanul trimit din nou la asceții brahmani și buddhiști, care cultivă un deosebit respect pentru toate ființele vii și țin posturi extraordinar de lungi⁷⁷. La rândul lor, discipolii lui Macarie își imaginau, întocmai asceților brahmani, că, pentru a atinge perfecțiunea evanghelică, trebuie să devină un fel de fiare sălbatică⁷⁸. Călugării etiopieni, moștenitori ai acestei tradiții, se aseamănă cu buddhiștii chiar și prin culoarea hainei monahale⁷⁹. Călătorul rus, în gura căruia Dora d'Istria pune relatarea unei vizite la o mănăstire abisiniană, avea impresia că ajunsese în fața unei pagode indiene: „Tandis que je me reposais dans le jardin, des chants bizarres et le bruit retentissant des cymbales qui arrivaient jusqu'à mon oreille, m'auraient aisément fait croire que je m'étais arrêté au seuil d'une pagode de l'Inde plutôt que dans le voisinage d'une maison consacrée au Dieu de l'Évangile. Mais n'étais-je pas à la frontière de deux mondes dont les rapports ont été plus intimes qu'on ne le suppose généralement? L'Orient et l'Occident ne se sont-ils pas un jour rencontrés sur les deux rives du Nil?”⁸⁰

Orientul și Occidentul s-au întâlnit nu doar pe malurile Nilului, ci și în Asia Centrală. Mijlocitorii principali ai acestei întâlniri au fost creștinii nestorieni, răspândiți până în Hindustan – thomații de pe coasta malabară – și la frontierele Chinei. Dar, de această dată, populațiile buddhiste au fost cele care s-au lăsat influențate de creștinismul monofizit. Faimosul Preot Ioan, despre care s-a vorbit atâta în secolele XII–XIII, e considerat de diverși savanți a fi un pontif nestorian. Dora d'Istria înclină totuși să creadă că era Dalai Lama din Tibet, ignorând în mod evident că această demnitate apare abia în secolele XV–XVI⁸¹.

Și armenii au fost astfel de intermediari, în virtutea răspândirii lor spre Răsărit și Apus, de pe malurile Gangelui până pe cele ale Dunării⁸². Cazurile de „influențe indiene” asupra românilor – vampirii și țiganii – pe care Dora d'Istria le ia în considerare sunt extrem de grăitoare atât în sine, cât și prin alăturarea lor, relevând două dintre elementele exotice prin care țările române erau reprezentate în Occident.

⁷³ *Ibidem*, p. 147.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 112n.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 169n.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 158n.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 256n, trimițând la cartea lui Claude Fleury, *Moeurs des chrétiens*, Paris, 1682 (reeditată frecvent și, din 1720, împreună cu *Moeurs des israelites*).

⁷⁸ *La vie monastique*, p. 260–261, citând articolul lui Émile Montégut, *Un gentleman musulman de l'Inde. „Autobiography of Lutfullah, a Mahomedan gentleman”*, ed. Edward Eastwick, London, 1857, în „Revue des deux mondes”, XXVII, t. 12, 15 novembre 1857, p. 415–446.

⁷⁹ *La vie monastique*, p. 260.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 261–262.

⁸¹ *Ibidem*, p. 254.

⁸² *Ibidem*, p. 86.

În studiile sale publicate în „Revue des deux mondes”, Théodore Pavie atrăsese atenția că credința în vampiri e atestată deja la arienii care au „civilizat” peninsula indiană. Migrând în Europa, „indo-germanii” au purtat-o cu sine și, precum multe alte credințe păgâne, ea a supraviețuit victoriei creștinismului⁸³. Studiile la care se referă Dora d’Istria sunt părțile III, IV și V ale ciclului *Études sur l’Inde ancienne et moderne*, intitulate *Les héros pieux* și dedicate lui Rāmā și Pāṇḍavilor. Le citase cu un an înainte în unul din articolele dedicate literaturii române⁸⁴. Le va cita din nou într-un articol scris tot atunci, dar publicat peste un sfert de secol la Cluj, în care compara mitologia română cu cea helvetică. Trasând o paralelă a credinței în vampiri la națiunile catolice din Europa Occidentală și la români, ea observă că aceasta se întâlnește și la popoare ne-ortodoxe din Răsăritul continentului, precum polonezii sau ungurii. Prin urmare, nu poate fi vorba de una din „superstițiile orientale” veștejite de catolici: „Cela prouve que la croyance aux Vampires n’est pas le développement d’un de nos dogmes, mais une opinion essentiellement populaire, dont l’origine se perd dans la nuit des temps et se confond probablement avec les plus anciennes croyances de la race aryenne. M. Pavie a prouvé dans un article de la *Revue des deux mondes* (1857), sur les Héros de l’Inde, qu’on la trouve dans les anciens systèmes brahmaniques.”⁸⁵

Deși nu exclude o moștenire dacică, Dora d’Istria preferă totuși să-i disocieze pe români de originile credinței în vampiri, considerând-o a fi un împrumut de la vecinii celți sau slavi⁸⁶.

O altă „amintire” din India sunt țișanii, „fii ai castelor impure”, împinși de invazii până pe malurile Dunării, de unde s-au răspândit apoi în toată Europa⁸⁷. Cu ocazia întâlnirii cu o șatră de lăieși, în pelerinajul pe care îl face la mănăstirea Troița, lângă Kaluga, ea observă că puradeii lor sunt aproape la fel de negri ca cei ai castelor *paria* (tamil: *paraiyar*) și *caṇḍāla*. În Valahia, înaintea eliberării robilor de către domnul Alexandru Ghica, unchiul ei, starea lor era aproape la fel de mizerabilă ca a strămoșilor indieni. „Les Bohémiens que nous nommons en Roumanie *tsigani* ne m’inspiraient aucune épouvante, car j’étais habituée dès la plus tendre enfance aux bizarreries de ces fils errants de l’Hindoustan, débris des castes impures de la société brahmanique, jetés en Europe par le flot des invasions asiatiques. Avant que le *Domnu* de Valachie Alexandre X Ghika appelât à la liberté les *tsigani* de l’État et des monastères, ils y étaient à peu près aussi misérables que leurs ancêtres sur les bords du Gange.”⁸⁸

Avem aici și o primă mărturie a timpuriei sale familiarizări cu acești renegați fii ai Indiei. Nu e exclus ca ea să fi jucat un rol în impresia negativă pe care, la maturitate, Dora d’Istria și-o formează asupra culturii indiene, impresie ce va avea nevoie de câteva decenii pentru a fi corectată. Deși nu are niciun cuvânt bun de spus despre ei, în *Elveția germană* ea observase totuși că, grație eredității asiatice, puterea de rezistență a țișanilor și spiritul lor de libertate sunt superioare celor ale românilor. „Je comprenais l’existence errante des Zingari, qui plantent leurs tentes là où le soleil leur paraît le plus beau; aujourd’hui dans la forêt aux concerts mystérieux, demain dans la vaste plaine, à l’horizon sans limites. Fils de l’Asie, ils ont eu assez d’énergie pour résister à tous les efforts. Plus faibles, nous avons courbé le front sous les tyrannies les moins légitimes.”⁸⁹

⁸³ *Ibidem*, p. 62.

⁸⁴ *Chants et récits*, p. 382.

⁸⁵ *Vevey et l’Abbaye de vigneron*, în „Acta comparationis literarum universarum”, Claudiopolis-Londini, n.s., VII (XI), 1882, nr. 1, 2, 6–8, p. 8–10, 19–25, 103–107 (105). Acest tardiv articol despre Elveția, deși datat „Florența, 15 octombrie 1881”, este în mod evident preluarea unui text scris în perioada sejurului elvețian, probabil un capitol din *La Suisse française*.

⁸⁶ *La nationalité roumaine*, p. 454, 455.

⁸⁷ *La vie monastique*, ed. II, p. 62.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 214.

⁸⁹ *La Suisse allemande*, vol. I, p. 152.

Ultima parte a cărții cuprinde patru scrisori adresate unui domn din București menite să respingă argumentele apologetilor contemporani ai mănăstirilor. Două dintre aceste argumente sunt legate, direct sau indirect, de Orientul asiatic.

Unii dintre apărătorii monahismului atribuie difuziunea lui în Europa creștină nu influenței doctrinelor cvietiste orientale, ci unei înclinații naturale a omului. Ieșind în întâmpinarea lor, Dora d'Istria arată că numai în Evul Mediu aplecarea spre contemplație, meditație și studiu putea fi satisfăcută în siguranță doar prin reclusiunea oferită de mănăstiri⁹⁰.

Dat fiind că astăzi – în 1858 – e imposibil a mai face lumea să accepte principiul religios și filosofic ce a dat naștere în India vieții monastice, alți apărători ai acesteia încearcă să o reabiliteze în ochii conservatorilor prin justificări de natură politică. Cel mai sofisticat e argumentul malthusianist: monahismul ca mijloc optim de a opri creșterea populației, responsabilă de crizele alimentare și sociale suferite, odată cu începutul secolului al XIX-lea, de unele state occidentale⁹¹. Dora d'Istria respinge și acest argument arătând, dimpotrivă, relele sociale și politice produse de existența mănăstirilor.

Pe de altă parte, problema hrănirii populației excedentare în Occident își are o soluție în zonele subpopulate de pe continentele american, australian și asiatic, cărora Dora d'Istria crede că li se poate adăuga și Europa Orientală. Cu acest argument ea plonjează din nou într-o deschisă justificare a colonialismului occidental, fără nicio înțelegere pentru popoarele care îi cad victime. Înapoiate cultural și lipsite de luminile creștinismului, ele nu sunt demne de simpatia pe care boieroaica valahă o acorda națiunilor oprimate din Europa. De aceea, opera colonială este concepută în strânsă legătură cu cea misionară. În Noua Zeelandă, de pildă, binefacerile civilizației au fost purtate de misionarii protestanți și anglicani. „Sydney, Hobart-town, le cap de Bonne-Espérance, Batavia se sont élevés comme des avant-postes de la civilisation au milieu des tribus les plus dégradées ou les plus féroces. Le drapeau tricolore de la Néerlande et les léopards d'Angleterre ont précédé partout les intrépides missionnaires de l'Europe.”⁹²

Pe misionarii catolici, în schimb, îi vede umblând doar să smulgă credincioși bisericii ortodoxe. De aceea, îi redirecționează către superstițioșii chinezi și indieni sau către sălbaticii africani și oceanieni. Îndemnul este pus chiar pe buzele unui român care o însoțise la mănăstirea mechtaristă Sf. Lazăr din Veneția: „Si les agents de Rome ont tant de zèle pour la conversion des âmes, engageons-les, quand ils se présenteront à notre frontière, à se tourner du coté des Chinois et des Hindous, esclaves depuis tant de siècles des plus honteuses superstitions. Quand ils auront ensuite évangélisé l'Afrique, l'Océanie et les sauvages de deux Amériques, nous verrons quelle attention nous devons leur accorder.”⁹³

De fapt, agenții majori ai misionarismului creștin în afara Europei erau tocmai ordinele religioase catolice pe care Dora d'Istria le consideră moștenitoare ale „păgânismului oriental” și vrea să le reformeze. Nu doar atitudinea ei antimonastică, ci și anticatolicismul o împiedică să recunoască acest „merit” al dominicanilor, franciscanilor și iezuiților. Așa cum susținuse în *La Suisse allemande*, catolicismul nu e decât o adaptare europeană a ceea ce era mai rău în religiile asiatice, o versiune creștinată a buddhismului. Convertirile misionarilor catolici nu produc decât o schimbare formală în practicile religioase asiatice, al căror fond, în rest, corespunde cu al celor romane. Aceste religii sunt, să nu uităm, „imperfecte”. Cea mai „evoluată” dintre ele, buddhismul, a eșuat în reforma social-morală dorită de Buddha, devenind un simplu „catolicism”. Prin urmare, misionarismul creștin – dar nu catolic – e o binefacere pentru practicanții religiilor asiatice, care pot deveni „perfecti” abia prin convertire.

Misionarismul exprimă pentru Dora d'Istria chiar spiritul originar al creștinismului, mesajul evanghelic. El reprezintă acțiunea contra contemplației, afirmarea împotriva retragerii. Deși nu o

⁹⁰ *La vie monastique*, ed. II, p. 299–302.

⁹¹ *Ibidem*, p. 309–310.

⁹² *Ibidem*, p. 319.

⁹³ *Ibidem*, p. 105.

spune explicit, opera misionară se opune spiritului monastic și prin faptul că, îndreptată asupra Asiei, ea urmărește tocmai convertirea popoarelor vinovate de a fi „inventat” monahismul.

Și alte concluzii au rămas implicite în textele Dorei d'Istria, care nu pare a fi vrut să ia în considerare toate consecințele propriilor afirmații. Și pe bună dreptate, căci unele mergeau mai departe decât ar fi dorit ea, iar altele i-ar fi contrazis premisele. Deși recunoaște Indiei „geniul” mistic și metafizic, acesta nu e suficient pentru a da naștere unei religii „perfecte”. În ciuda pretenției yoghinilor și arhaților, hinduismul și buddhismul nu duc la mântuire, ci doar la sinucidere religioasă. Puterile supranaturale ale acestora țin de magia implicită în exercițiile lor ascetice și nu de participarea la opera adevăratului Dumnezeu.

Asia devine astfel o heterotopie a deviației, unde poate fi plasat tot ceea ce e indezirabil în textura creștinismului. Era și o strategie de a-l absolvi pe acesta de a fi originea propriilor defecte. Creștinismul ca atare e o religie „perfectă”. Numai acrețiile externe – în primul rând cele venite din marile religii ale vechii Asii (Persia și India) – sunt responsabile de tarele sale. Astfel, și cultura europeană precreștină – greacă sau romană – era parțial absolută de a fi sursa răului. Occidentul și creștinismul sunt bune în sine; corupția se datorează Orientului îndepărtat și religiilor sale „imperfecte”.

Pentru Dora d'Istria, adevărul este unul și el s-a revelat în creștinism, la fel cum „adevărul” politic fusese descoperit doar în Occidentul modern. Susținerea intelectuală pe care o acordă misionarismului și colonialismului e o consecință directă a operei de occidentalizare a Europei răsăritene în sprijinul căreia își angajase propria peniță. Denunțarea monahismului ca instituție cu rădăcini asiatică face parte din același proiect de occidentalizare. Curățarea religiei creștine, a bisericii ortodoxe, de ideologia monastică reprezenta complementul religios al procesului de liberalizare și democratizare în care trebuia angajată societatea modernă, în speță cea românească și est-europeană. Erudiția orientalistă este așadar, în această fază, doar o parte a arsenalului argumentativ menit să susțină un proiect politic.

5. AUTORUL ÎN OGLINDA CONTEMPORANILOR

Deși s-a mai scris despre receptarea operei Elenei Ghica, cele câteva analize de până acum sunt cu totul fragmentare. Nu există o cercetare completă, așa cum nu există nici o bibliografie integrală a textelor dedicate ei. Principalul motiv este răspândirea lor pe întreaga întindere a Europei și Americii, ba chiar și în unele orașe din Orient (Constantinopol, Smirna) și Africa (Alexandria). O bună parte sunt dificil de reperat chiar și în marile biblioteci ale țărilor în care au apărut. Aceasta a fost dificultatea de care s-a lovit și cercetarea noastră. Departe de a pretinde exhaustivitate, rezultatele ei sunt greu de evaluat chiar și sub aspectul reprezentativității surselor disponibile. Totuși, ea constituie punctul cel mai avansat la care s-a putut ajunge până în prezent.

Prima carte a Dorei d'Istria, *La vie monastique dans l'Église orientale*, a fost inclusă de Bartolomeo Cecchetti, bibliograf „oficial” al prințesei, – împreună cu cea de-a doua – în categoria operelor ei menite a face cunoscută civilizația occidentală în Orientul Europei⁹⁴. După toate evidențele, însă, ea a fost mult mai cunoscută în Apus. Nu există, de pildă, vreun semn că ar fi fost difuzată în Principate⁹⁵, așa cum se va întâmpla peste un an cu *La Suisse allemande*. Totuși aceasta era impresia

⁹⁴ Bartolomeo Cecchetti, *Di alcune opere della Principessa Dora D'Istria*, în „Atti dell'Ateneo Veneto”, serie seconda, vol. V, 1868, p. 163–203 (165).

⁹⁵ Deși e probabil ca Dora d'Istria să se fi ocupat personal de acest lucru, așa cum s-a interesat de posibilitatea difuzării ei prin librării din Constantinopol, după cum aflăm dintr-o scrisoare a surorii sale. Olga Sturdza către Gheorghe Ghica, Ortakioi, 29 mai/8 iunie 1856, tradusă de Georgeta Filitti, *Pe vremuri oamenii își trimiteau scrisori*, în „Magazin istoric”, București, XXXIV, iunie 2002, nr. 6, p. 39–41 (40).

generală în Europa Occidentală. Recenzenții cărții erau convinși că scrierile ei se bucură de aceeași receptare în propria-i țară: „Elle est, à notre connaissance, la première femme qui révèle à la Roumanie, cette France de l’Orient, les idées qui font la force et la grandeur de la civilisation occidentale.”⁹⁶ S-a crezut chiar că ele erau destinate în primul rând Europei Orientale: „It has been the main object of her writings at once to diffuse in Eastern Europe more rational ideas of political and religious freedom.”⁹⁷

La începutul lui februarie 1856, Alexandru C. Goleșcu „Albul”, trimițându-i vărului său Al. G. Goleșcu „Arăpila” vești despre ultimele evenimente politice și culturale din Paris, menționează și *La vie monastique en Orient* (sic!), „ouvrage bien écrit, mais sans opportunité, surtout s’il ne devait pas être traduit en roumain, en grec et en slave, pour lesquels pourtant il a été conçu.”⁹⁸ Cartea a fost tradusă doar în limba română, dar mult mai târziu, în anii ’70, iar în cele din urmă nici nu a mai fost tipărită⁹⁹.

În mediile boierești și intelectuale ea a fost totuși citită încă de la început în original¹⁰⁰. Și Timotei Cipariu, la Blaj, își comandă prima ediție¹⁰¹. Barițiu scrie însă că „acei puțini români cari citesc produsele literare ale dânzei în limba francească, în care s-au scris aceleași, nu sunt nicidecum atâți la număr pentru ca să se poată numi public”¹⁰². De aceea și ecoul cărții în presa din Iași și București a fost redus: două note datorate lui Mihail Kogălniceanu și C.A. Rosetti și o amplă recenzie semnată de Radu Ionescu.

Aproape imediat după apariție, Kogălniceanu traduce, în ziarul său „Steaua Dunării”, cronica pe care i-o consacrase „Bibliothèque universelle de Genève”¹⁰³. În nota prin care o prefățează, el leagă apariția cărții de dezbaterile în jurul mănăstirilor închinat din Principate. O precizare pe care o introduce în text dovedește că avea cartea în față. De asemenea, faptul că elimină singurul paragraf al recenziei care aducea ușoare critici poate fi interpretat ca o dezaprobare a lor. De altfel, și cenzura a intervenit în câteva locuri pentru a suprima formulele prea revoluționare ale recenzentului elvețian¹⁰⁴.

⁹⁶ „Bibliothèque universelle de Genève”, 1855, *loc. cit.*, p. 453; reluată în „Revue critique des livres nouveaux”, *op. cit.*, p. 345.

⁹⁷ H.J. Warner, *History and Politics*, în „The Christian Examiner”, Boston, 80, July 1866, nr. 1, p. 136–143 (141).

⁹⁸ *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, ed. George Fotino, vol. IV 1853–1871, București, 1939, p. 143 (alte mici referințe la Dora d’Istria, în vol. I, p. 115, 310 și vol. II, p. 223).

⁹⁹ În cadrul ediției de opere concepută de Cesar Bolliac și tradusă de fratele său vitreg Grigore Peretz, *Operele Dómei Dora d’Istria* (București). Tipărirea ei s-a oprit însă după primele trei volume (în două tomuri, 1876–1877). V. articolul nostru *Operele incomplete ale Dorei d’Istria. Istoria unei ediții la 1870*, în „Caiete critice”, București, 2008, nr. 10–11, p. 51–56.

¹⁰⁰ Biblioteca Academiei Române și Biblioteca Națională a României posedă câte un exemplar din fiecare ediție. Conform ex-libris-urilor, prima ediție de la BAR a aparținut lui Constantin Dimitrie Sturdza, iar cea de-a doua ediție de la BNR unui boier Plagino. Unul dintre exemplarele primei ediții de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj a aparținut mitropolitului Moldovei Iosif Naniescu.

¹⁰¹ Dar o parte din pagini a rămas netăiată. După moartea sa volumul a intrat, împreună cu *Les femmes en Orient* (al doilea volum are și el paginile netăiate), în Biblioteca Centrală Arhidiecezană, de unde ulterior au fost preluate de Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj.

¹⁰² [George Barițiu], *Dora d’Istria*, în „Calendariu pentru poporul romanu”, Brasiou, XIV, 1865, p. 11–22 (12).

¹⁰³ *Literatură. La vie monastique dans l’Église orientale par Mme la comtesse Dora D’Istria, I fort vol. 18, Paris, Cherbuliez, 1855 / Viața monahică în Biserica răsăritului, de dómna contesa Dora de Istria, Paris, 1855*, în „Stéoa Dunării”, Iași, I, 24 decemvri 1855, nr. 37, p. 144 („Bibliothèque universelle de Genève”, 1855, *loc. cit.*).

¹⁰⁴ De pildă, ideea că monahismul este un puternic obstacol în calea progresului rațiunii, dreptății și fraternității. Cele trei cuvinte, împreună cu libertatea, sunt, de altfel, eliminate și din alte

Peste două săptămâni va reveni asupra cărții C.A. Rosetti, în cea de-a doua corespondență pe care o trimite de la Paris ziarului ieșean¹⁰⁵. Și el leagă apariția cărții de chestiunea mănăstirilor închinată. Rosetti, ca și Kogălniceanu de altfel, nu cunoștea identitatea autoarei, nefiind nici măcar sigur că este vorba de o româncă. Ea va fi descoperită de emigrația din Paris abia peste o lună, după cum o arată corespondența Goleștilor. De această dată, cenzura moldavă a fost nevoită să intervină mai energic pentru a „cuminti” textul viitorului politician roșu, umplând astfel trei rânduri cu puncte-puncte, urmate și ele de un dublu „etc.”. Singurele observații cruțate sunt cele care ilustrează opinia autoarei despre patriotism.

Vor trebui să treacă cinci ani pentru ca, la București de această dată – în „Revista română” a lui Odobescu –, să apară o veritabilă recenzie a cărții (în prima sa ediție). Un erudit publicist, Radu Ionescu, considerat întâiul critic literar din cultura română, consacră trei studii primelor cărți ale Dorei d'Istria. Cel dintâi, dedicat *Elveției germane*, insistă și el asupra patriotismului autoarei, strâns legat de credința ei în libertate și democrație¹⁰⁶. Această calitate îl face pe tânărul critic să-i acorde prioritate în raport cu *La vie monastique dans l'Église orientale*. Dar și în aceasta din urmă, paginile despre România i se par impregnate de același cald patriotism, motiv pentru care trece cu vederea criticile tăioase aduse mănăstirilor autohtone.

El însuși interesat de literaturile asiatice¹⁰⁷, Radu Ionescu consemnează lecturile autoarei din indianității englezi, germani și francezi, pe baza cărora aceasta descrie nașterea monahismului în India și difuzarea sa până în Orientul creștin. Ideile Dorei d'Istria despre eremitismul brahmanic și buddhist sunt sintetizate cu fidelitate, dar ipoteza influenței sale asupra creștinismului este de-abia sugerată¹⁰⁸. Fără îndoială, pentru a nu irita sensibilități locale.

Mult mai târziu, aniversându-i semicentenarul printr-o conferință ținută la Sibiu, George Barițiu – care o întâlnise pe tânăra Elena în octombrie 1845, la Viena, în mijlocul familiei sale – face următoarea interesantă observație: „Dânsa cunoștea viața monastică din lunga experiență făcută pe acest teren de câtră mai mulți membri ai familiei Ghica în calitatea lor ca bărbați de stat, iar acea experiență nu era nicidecum favorabilă monachismului. De aceea și Dora d'Istria [...] emise în acea carte cutezătoarea sentință că: monachismul este pedeca principală a civilizațiunii în Europa orientală și meridională.”¹⁰⁹

Paginile asupra originii indiene a monahismului creștin au atras mai multă atenție în străinătate. Referindu-se la cartea ei ca la o „remarcabilă operă”, „Revue de Paris” sublinia ideea

propoziții. Din afirmația că autoarea condamnă prejudecățile religioase și erorile politice ale clasei aristocratice, ultima expresie a fost cenzurată, ceea ce arată că, dacă religia putea fi criticată, politica era încă sfântă la 1856. Kogălniceanu însuși interiorizase cenzura: el traduce „clasele suferinde” prin formula mai neutră „omenirea pătimitoare”.

¹⁰⁵ C..., *Corespondință particulară a Stelei Dunărei, Paris 9 ianuari*, în „Stéoa Dunării”, II, 12 ianuari 1856, nr. 4, p. 15–16. Identitatea autorului e confirmată de jurnalul lui C.A. Rosetti. V. însemnarea din 2 ianuarie 1855, în *Note intime (1844–1859)*, ed. Vintilă C.A. Rosetti, vol. II 1848–1859, București, 1902.

¹⁰⁶ Radu Ionescu, *D-na Dora d'Istria, I. Helveția germană*, în „Revista română”, I, august 1861, p. 427–448.

¹⁰⁷ În lunile anterioare publicase traducerea unei legende indiene și un studiu asupra teatrului persan, în jurnalul bucureștean „Independința” [=„Dâmbovița”], redactat de Dimitrie Bolintineanu, nr. 9–15 și 40–48.

¹⁰⁸ Radu Ionescu, *D-na Dora d'Istria, II. Viéța monastică în bisserica Orientală*, în „Revista română”, I, decembrie 1861, p. 783–806. V. textul reprodus în Anexa II.

¹⁰⁹ [George Barițiu], *Dora d'Istria*, în „Transilvania”, Brașov, XI, 1 martiu 1878, nr. 5, p. 49–51 (50); în continuare, în numerele 6–9, e reprodus articolul lui Radu Ionescu, *D-na Dora d'Istria, III. Femeile în Oriente*, în „Revista română”, II, aprilie 1862, p. 17–44.

autoarei că monahismul este „une importation de l'Inde”, a cărei caracteristică este imobilitatea în contemplație, moartea în viață¹¹⁰. Recenzia pe care „Bibliothèque universelle de Genève” o dedică celei de-a doua ediții a cărții consideră „excelente” ideile ei asupra raportului dintre principiul monastic și dogmele creștinismului. Una dintre acestea este foarte fina analiză a inferiorității ascetice a creștinismului în raport cu practicile hinduse¹¹¹. În prefața traducerii germane a cărții *La Suisse allemande*, Heinrich Kurz susține argumentul Dorei d'Istria că reprezentarea monahismului ca instituție creștină se datorează unei interpretări forțate a Noului Testament, veritabilele sale origini aflându-se în brahmanism și, mai ales, în buddhism, după cum o dovedise opera lui Eugène Burnouf¹¹². Și Carlo Cattaneo, care dedicase Indiei un amplu studiu, apreciază că *Introducerea* cărții se situează la nivelul celor mai recente cercetări asupra brahmanismului și buddhismului semnate de Rémusat, Burnouf și de alți autori¹¹³.

Preocuparea ei pasionată pentru fenomenul religios a făcut ca prima impresie a criticii să fie cea despre un autor mistic. Celebrul lexicograf Joseph Marie Quérard considera *La vie monastique* și *La Suisse allemande* două opere mistice¹¹⁴. Și *Dictionnaire universel des contemporains* al lui Gustave Vapereau, referindu-se la prima dintre ele, aprecia că autoarea înclină intenționat spre misticism¹¹⁵. Exemplele pot fi multiplicat cu ușurință. De pildă, revista londoneză „The News of the Churches and Journal of Missions”, recenzând foarte elogios *La Suisse allemande*, afirma că autoarea „has herself drank deeply at the fountain-head of holy Scripture, and has a true sense of what genuine Christianity is.”¹¹⁶

Nu aceasta a fost însă impresia ultramontaniștilor și, în general, a mediilor catolice conservatoare. La Lugano, unde s-a stabilit după publicarea primei cărți (noiembrie 1855 – august 1856), a devenit ținta unor acerbe mașinații iezuite, din cauza cărora a trebuit să se mute la Aarau. Prințesa democrată a fost atacată în mod constant de ziarul „Il credente cattolico”, organul partidei ultramontane. Acesta chiar chema cetățenii cantonului Ticino să organizeze proteste împotriva celei care, prin criticile-i anti-catolice, încălca, în opinia lui, legile ospitalității¹¹⁷. În apărarea ei au sărit

¹¹⁰ „Revue de Paris”, 30, février–mars 1856, p. 157.

¹¹¹ „Bibliothèque universelle de Genève”, LXIII, t. III, octobre 1858, nr. 10, p. 291–294 (293).

¹¹² „Man ist nur mit Hülfe gezwungener Auslegungen des neutestamentlichen Textes dazu gelangt, das Mönchswesen als eine christliche Einrichtung darzustellen, während sein wahrer Ursprung in dem Brahmanismus und vorzüglich in dem Buddhismus zu suchen ist. Eugen Burnouf hat in seiner bewunderungswürdigen *Einleitung in die Geschichte des indischen Buddhismus* auf das Überzeugendste nachgewiesen, dass Sakia-Muni, gewöhnlich Buddha genannt, viele Jahrhunderte vor Antonius und Pachomius den Hindu-Klöstern eine mächtige Einrichtung gegeben hatte, indem er ihnen Grundlagen gab, die denen durchaus ähnlich sind, welche sich später bei den christlichen Klöstern in Morgen- wie im Abendlande vorfinden.” *Biographische und literarische Notiz über die Verfasserin der Deutschen Schweiz*, în Dora d'Istria, *Die deutsche Schweiz und die Besteigung des Mönchs*, vol. I, Zürich, 1858, p. I–XXVIII (XVI).

¹¹³ Carlo Cattaneo, *op. cit.*, p. 676; *Sull'imperio indo-britannico*, în „Rivista europea. Giornale di scienze morali, letteratura ed arti”, Milano, marzo–aprile 1845, p. 320–362; republicat cu titlul *Dell'India antica e moderna*, în vol. *Alcuni scritti del dottor Carlo Cattaneo*, vol. II, Milano, 1846, p. 129–176.

¹¹⁴ Joseph Marie Quérard, *Nouvelles littéraires et bibliographiques*, în „Le Quérard. Archives d'histoire littéraire, de biographie et de bibliographie françaises”, Paris, II, 1856, p. 527–532 (531).

¹¹⁵ *Dictionnaire universel des contemporains, contenant toutes les personnes notables de la France et de pays étrangers [...]*, ed. G. Vapereau, Paris, 1858, p. 548–549. Autorul biografiilor românești din acest dicționar a fost Abdolonyme Ubicini; Olimpiu Boitoș, *Biografiile românești ale lui Ubicini*, Cluj, 1932.

¹¹⁶ Numărul din 1 mai 1858; fragment reprodus în selecția de presă publicată pe copertile celor două volume din *Les femmes en Orient* (aici vol. II, cop. 3).

¹¹⁷ Un astfel de articol a fost reprodus și încadrat critic în „Il diritto”, 16 luglio 1856.

ziarele locale de stânga precum „Democrazia” și „Il Popolo”, dar prințesa a continuat să se teamă de o răsculare a țăranilor instigați de preoți. Că războiul „nerușinat și infam” al partidei catolice din Lugano nu era doar verbal o dovedește îngrijorarea unui fost preot, ca Giorgio Asproni, că ar putea fi otrăvită. În 1858 această receptare politică a primei sale cărți făcuse deja istorie: Heinrich Kurz îi consacră o întreagă secțiune a notei biografice din *Die deutsche Schweiz*¹¹⁸.

Pe de altă parte, ideile ei religioase au fost întâmpinate cu un alt gen de critici în tabăra democraților francezi, unde a fost acuzată că ar vrea să convertească Occidentul la „superstițiile orientale”. Aceste atacuri publicistice sunt percepute, cu amărăciune, ca tot atâtea amenințări la persoana ei, astfel încât Dora d’Istria îi comunică lui Edgar Quinet că se gândește să se mute în America¹¹⁹. Deși Veytaux pare să-i fi asigurat necesara pace, atacurile catolice au urmărit-o totuși de la distanță. A deranjat-o mai ales, din Germania, vocea celebrului Wolfgang Menzel, care afirmase că „Sibila valahă” s-a înțeles cu Christian Bunsen pentru a distruge toate bunele tradiții politice, religioase și sociale. Printre altele, acesta o acuză că scrierile ei urmăresc să-i îndepărteze pe ortodocși de biserica catolică, singura care – după părerea lui – i-ar putea „civiliza”. La Praga, un dr. Nay a publicat într-o revistă catolică un articol atât de violent, încât, alarmat, împăratul Franz Josef a interzis prin decret intrarea cărților Dorei d’Istria în Imperiu¹²⁰. Dar nu peste tot reacția catolică a fost atât de violentă. În Franța, de pildă, „L’Observateur catholique” se mulțumește cu o notă ironică la adresa superiorității bisericii ortodoxe susținută de autoare¹²¹.

Nici publiciștii de inspirație mazziniană, precum redactorul revistei „La libre recherche” din Bruxelles, nu agreau luptele greco-romane. Pascal Duprat observă că „les vieilles hostilités de l’Église orientale contre l’Église latine se sont peut-être mises de la partie pour charger un peu les couleurs”¹²². Și, pe un ton de fină ironie: „Non contente d’attaquer la papauté sur son terrain, madame Dora d’Istria lui fait une rude guerre en Orient; et, dans une revue d’Athènes, le *Spectateur*, elle démasque les artifices de sa propagande astucieuse avec un talent qui a plus d’une fois excité l’enthousiasme des journaux grecs.”¹²³

Recenzând în mod repetat și pozitiv *La Suisse allemande*, Duprat își declară însă dezacordul cu ideea autoarei că protestantismul s-ar împăca mai bine cu democrația decât catolicismul. În privința criticii monahismului, el ține de asemenea să introducă o nuanță: „nu” mănăstirilor, însă „da” societăților religioase¹²⁴.

¹¹⁸ *Biographische und literarische Notiz über die Verfasserin der Deutschen Schweiz*, op. cit., p. XV–XXI. Probabil pentru a evita repercusiuni politice, Heinrich Kurz – care se exilase din Germania din cauza persecuțiilor la care fusese supus pentru protestantismul și liberalismul său – evită să semneze traducerea. Nici Dora d’Istria nu va revela biografilor ei identitatea traducătorului decât după moartea acestuia, în 1873. Pe el îl considerăm a fi și autorul broșurii semnate S.K.G., în virtutea similitudinii de conținut cu *Notiz* și a locului tipăririi ei.

¹¹⁹ V. scrisorile din 5 iunie 1857 și 14 februarie 1858, citate de Ion Breazu, op. cit., p. 68, 69.

¹²⁰ V. scrisorile din 12 august și 4 octombrie 1858, *ibidem*, p. 71. În articolul *Venezia nel 1867 (II)*, în „Rivista europea”, Firenze, I, vol. II, marzo 1870, fasc. 1, p. 83n (în broșură, p. 14n), ea afirmă că opera a fost pusă la index de guvernul austriac din cauza afirmației sale că politica de concordat cu Vaticanul va duce la ruina monarhiei habsburgice.

¹²¹ Gueion, *Chronique religieuse*, în „L’Observateur catholique”, Paris, III, t. 6, mars–octobre 1858, p. 125–140 (133–135).

¹²² [Pascal Duprat], *La Suisse allemande par Mme Dora d’Istria*, 2 vol. in-12, în „La libre recherche”, I, t. 4, octobre 1856, nr. 1, p. 132–136 (132).

¹²³ [Idem], *Die deutsche Schweiz und die Besteigung des Mönchs von der Grafin Dora d’Istria*, *ibidem*, II, t. 6, avril 1857, nr. 1, p. 150–152 (152).

¹²⁴ [Idem], *La Suisse allemande par Mme Dora d’Istria*, 4 vol. in-12, *ibidem*, II, t. 5, fevrier 1857, nr. 2, p. 291–295 (292, 293).

Heinrich Kurz remarcă predilecția nedisimulată a autoarei pentru ortodoxie și protestantism: cea dintâi în calitate de pavază a națiunilor din Europa Orientală, cel de-al doilea pentru că a făcut să triumfe în Europa Occidentală liberul examen și știința, continuând astfel opera lui Photios, Mihail Kerularios și a lui Jan Hus. Preoții ortodocși care au rezistat papalității și cei care i-au smuls jumătate din Occident au apărât aceeași cauză, cea a Evangheliei și a progresului¹²⁵. Carlo Cattaneo scria că, prin suprimarea mănăstirilor ortodoxe, Dora d'Istria ar vrea să apropie biserica greacă de cele reformate¹²⁶. Hume Greenfield, traducătorul englez al cărții *La Suisse allemande*, observă și el intenția Dorei d'Istria de a alia toate denumirile creștine împotriva dușmanului comun: papalitatea¹²⁷.

Cărțile Dorei d'Istria s-au bucurat de atenția lui Émile Deschanel, important scriitor francez și om politic republican. Recenziile sale vor apărea în „L'Indépendance belge” din Bruxelles, unde fusese exilat de Napoleon III, în 1851, pentru controversata sa carte *Catholicisme et socialisme* (1850). Întors în Franța după amnistia din 1859 – unde devine profesor la Collège de France și senator inamovibil –, va dedica un amplu articol în „Journal des débats” primelor trei cărți ale scriitoarei române, materialul reluând, cu unele diferențe, și textul recenziilor anterioare¹²⁸. Deja în „L'Indépendance belge”, Deschanel considera *La vie monastique dans l'Église orientale* ca opera cea mai amplă care s-a scris asupra mănăstirilor orientale. În noul articol din 1860 aprecierile asupra ei sunt extrem de pozitive¹²⁹. Dar, în recenzia *Elveției germane* – tradusă imediat în presa bucureșteană –, el găsește că Dora d'Istria e prea parțială cu propria-i biserică și i se pare că scopul autoarei este de a arăta superioritatea ortodoxiei față de creștinismul apusean: „Ne mirăm cum acest spirit foarte înalt, foarte generos, foarte liberal, care ar fi demn și capabil de a urma până în capăt deducțiunile principiilor sale, se oprește-n calea sa și [nu] trage dintr-insele toate consecințele ce cuprind. A ataca o biserică în folosul celeilalte, iată întreprinderea sa; după ideea noastră, aceasta nu e destul. Dacă această programă restrânsă se poate primi de câtră niște spirite ordinare, ce nu au nici destulă putere nici destulă întindere pentru a se redica deasupra diverselor secte religioase cari, după frumoasa expresiune a unui filosof «sunt numai niște eresie ale religiunii naturale», noi din parte-ne mărturisim în credință că nu suntem așa de dispuși a ne mulțumi cu așa puțin lucru din partea unui spirit atât de ilustru ca al doamnei Dora d'Istria, care dă altfel niște probe atât de strălucite de tăria și înălțimea spiritului său.”¹³⁰

¹²⁵ S.K.G. [=Heinrich Kurz], *Dora d'Istria, op. cit.*, p. 38–39.

¹²⁶ Carlo Cattaneo, *op. cit.*, p. 676.

¹²⁷ H.G., *Translator's Preface*, în *Dora d'Istria, Switzerland the Pioneer of the Reformation*, vol. I, p. VII–XIII (XIII).

¹²⁸ Deschanel îi va atrage atenția și lui Michelet asupra operelor Dorei d'Istria. Jules Michelet, *Correspondance générale*, vol. IX (1859–1861), ed. Louis Le Guillou, Paris, 1999, p. 317 (nr. 8274).

¹²⁹ „On trouve dans ce livre de brillantes descriptions et de poétiques légendes mêlées à de solides considérations historiques et philosophiques; une chaleureuse raison, une éloquence des choses et non des mots; ça et là, pour assaisonnement, une page railleuse de forme, mais sérieuse encore au fond.” Émile Deschanel, *Les livres de madame Dora d'Istria*, în „Journal des débats”, 5 janvier 1860; republicat în *Idem, Causeries de quinzaine*, Paris, 1861, p. 37–53 (40).

¹³⁰ Émile Deschanel, în „L'Indépendance belge”, 11 avril 1857; traducere românească în *Varietate literară*, în „Secolul”, București, I, 15 aprilie 1857, nr. 28, p. 1–3; 18 aprilie 1857, nr. 29, p. 1–2, datorată probabil editorului ziarului Grigore R. Busuioceanu. Textul francez: „Nous nous étonnons que cet esprit très-elevé, très-généreux, très-libéral, digne et capable de suivre jusqu'au bout les déductions des principes instinctifs qui le guident dans une voie philosophique, s'arrête ainsi à mi-chemin. Attaquer telle Église au profit de telle autre, voilà, dans ce livre, toute son entreprise, insuffisante à notre avis. Si l'on peut accepter ce programme restreint de la part d'esprits ordinaires n'ayant ni assez de puissance ni assez d'étendue pour s'élever au-dessus des diverses sectes religieuses qui, selon l'expression d'un philosophe «ne sont toutes que des hérésies de la religion naturelle», nous avouons être moins disposé à nous contenter de si peu de la part d'un esprit aussi

Criticul francez vede cauza acestei atitudini în faptul că, dotată fiind cu un spirit filosofic, autoarea a urmat o educație prea teologică în anumite privințe. Cartea ar fi câștigat dacă ar fi fost mai puțin teologică și mai desăvârșit filosofică. „Réhabilitez l’Orient, c’est bien; et ressuscitez-le, si vous pouvez, c’est mieux. Pour ce qui est de battre en brèche l’Église romaine uniquement dans le dessein d’exalter d’autant l’Église grecque, nous ne pouvons nous empêcher de trouver que cette querelle entre les deux orthodoxies est de peu d’intérêt, du moins aux yeux de la critique impartiale et de la philosophie – même religieuse.”¹³¹

Dar poziția lui Deschanel față de anti-catolicismul Dorei d’Istria a fost considerată prea moderată, fapt pentru care nici nu a fost iertat de vajnicii apărători ai religiei. Reacția va apărea când, la sfârșitul anului, criticul francez a decis să-și strângă în volum cronicile din „Journal des débats”. Un bine-cunoscut autor catolic, abatele Ulysse Maynard, îl recenzează în „Bibliographie catholique”, „revistă critică” destinată clericilor, părinților, directorilor de pensioane și bibliotecilor parohiale, pe care Dora d’Istria o numise „un recueil étrange et curieux”¹³². Acesta consideră că volumele discutate de Deschanel sunt născute moarte, iar cronicile sale nu meritau nici ele să le supraviețuiască. Exemple sunt Victor Hugo și Dora d’Istria. Judecățile lui asupra cărților celei din urmă nu sunt pentru părintele înfuriat decât niște „stupizenii”. „Que lui important encore les livres de ce bas-bleu aristocratique caché sous le pseudonyme de Dora d’Istria, de cette lune de George Sand qui s’est toujours effacée au grand jour de la France, et ne brille que dans le ciel gris de la Belgique, de la Suisse ou du Piémont? Mais Mme Dora d’Istria a fait un livre contre les couvents, ces retraites où «l’égotisme, la fainéantise, l’ignorance, l’orgueil, l’avarice et la débauche remplissent les heures» (p. 39); elle a raillé agréablement, la charmante femme, saint Antoine et saint Dominique, saint François d’Assise et saint Ignace (p. 40): *inde*, non pas *irae*, mais les éloges de M. Deschanel. Elle exalte à chaque instant l’Église orientale, l’Église grecque, son Église, qu’elle met bien au-dessus de l’Église catholique: à merveille! Mais comment «un esprit si élevé, si généreux, si libéral» s’arrête-t-il ainsi à mi-chemin? Comment ne passe-t-il pas par-dessus toutes les «sectes religieuses» pour ne plus voir que la philosophie et l’humanité (pp. 41, 42)? Alors M. Deschanel n’aurait plus pour elle seulement des éloges, il aurait de l’enthousiasme, du délire, un culte: elle lui remplacerait tous les dieux et toutes les religions, dont il ne veut plus.”¹³³

Fără să fi citit cărțile Dorei d’Istria, Maynard confundă *La vie monastique* cu *La Suisse allemande* și crede că criticile prea liberale ale lui Deschanel se referă la cea dintâi. Ironia este că aceea era de fapt foarte critică față de biserica ortodoxă (pe care, e drept, autoarea o consideră superioară celei catolice).

Numeroși recenzenti au remarcat că, deși aparține bisericii orientale, Dora d’Istria scrie ca un protestant¹³⁴. Faptul că este „aproape protestantă” în vederile ei religioase a fost observat și la apariția următoarelor ei cărți, de pildă, recenzia la *Les femmes en Orient* din prestigioasa revistă londoneză „Athenaeum”, reflectată și de „American Theological Review” din New York¹³⁵.

éminent que celui de madame Dora d’Istria, qui donne d’ailleurs des preuves si brillantes de sa vigueur et de son élévation.” Textul a fost reluat în Émile Deschanel, *Les livres de madame Dora d’Istria*, p. 41–42.

¹³¹ *Ibidem*, p. 53.

¹³² *L’idée religieuse*, p. 245n.

¹³³ U. Maynard, *Causeries de quinzane, par M. Émile Deschanel*, în „Bibliographie catholique”, Paris, XXX, juillet-décembre 1863, p. 445–446 (446).

¹³⁴ [E.G. Gersdorf], *Die deutsche Schweiz und die Besteigung des Mönchs von der Gräfin Dora d’Istria*, în „Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur”, Leipzig, VII, t. 1, 1859, p. 93–94 (94).

¹³⁵ George Bullen, *Women in the East*, în „Athenaeum”, 3 August 1861, nr. 1762, p. 147–149; Henry B. Smith, *Theological and Literary Intelligence*, în „American Theological Review”, IV, January 1862, p. 165.

Un alt apologet al catolicismului, Thomas William M. Marshal, fost pastor anglican, devenit inspector al școlilor catolice din Anglia, sublinia influența protestantă asupra acestei distinse „grecoalice”, care, crede el, a avut neșansa ca, după moartea părinților, să fie educată de un pastor. Rezultatele unei asemenea educații ar fi un scepticism rece și arogant împreună cu o ură feroce împotriva bisericii catolice. „An accomplished Greek lady, of rare intelligence and attainments, the eloquent advocate of her race and nation, had the misfortune to lose her parents, and was brought up by a Protestant pastor. The result of his instruction, if we may judge by her own writings, has been to substitute for faith a cold and arrogant scepticism, to engender a fierce hatred of the Catholic religion, which this lady calls ‘Christian Mahometanism’, and to give her courage to assert that divorce, which has become a kind of national institution in Greek and Protestant lands, is not an evil, but an engine of morality! (*Les femmes en Orient*, par Mme la Csse Dora d’Istria, 1860, pp. 71, 84) There is a good deal more of the same kind in the writings of this distinguished lady, which it would be both painful and unprofitable to notice, but which may at least confirm our conviction that Greece did well in crying ‘anathema’ to Protestant missionaries.”¹³⁶

Chiar și unii dintre recenzenții protestanți exprimă rețineri față de înaltul loc pe care îl acordă bisericii ortodoxe între cultele creștine. Observând că democratismul ei pasionat o face să atribuie adevărilor evanghelice conotații politice, cronicarul de la „*Eclectic Review*” din Londra consideră nu doar o eroare, ci și un pericol reprezentarea Evangheliei ca un crez politico-religios. Confundând liberalismul și creștinismul, Dora d’Istria nu a pus în evidență în mod satisfăcător caracterul distinct spiritual și religios al Bibliei.¹³⁷

Pastorul unitarian Charles H. Brigham, filolog și orientalist care va deveni profesor la Universitatea din Michigan, observă că atât părtinirea pentru biserica ortodoxă, cât și tratamentul dur pe care îl aplică celei catolice sunt nemeritate. „It is remarkable that a writer who can appreciate so fully the patriotism of the Swiss people, and see so clearly how this people represents the democratic idea, should fail to acknowledge the fact that it is precisely in the Catholic Cantons that patriotism is the most vivid, and democracy the purest.”¹³⁸

Un alt autor protestant o acuză chiar de intoleranță.¹³⁹ Iar termenul nu ne miră când citim astfel de fraze ieșite de sub penița ei: „Je serais tentée de nier jusqu’à la parole même de Christ, si je ne rencontrais nulle part les vrais disciples de l’Evangile.”¹⁴⁰

În 1866, la încheierea primului și celui mai prolific deceniu din cariera ei de scriitoare, Herman J. Warner – publicist unitarian, care lua parte la dezbaterile protestanților americani în jurul buddhismului¹⁴¹ – considera *La vie monastique* împreună cu *Les femmes en Orient* drept operele cele

¹³⁶ T.W.M. Marshal, *Christian Missions: Their Agents, Their Method, and Their Results*, vol. II, London-Brussels, 1862, p. 457; 2nd ed., vol. II, London, 1863, p. 14–15. Ulterior a publicat un volum despre *Catholic Missions in Southern India* (1865). Biografia pe care i-o atribuie este cea a personajului-narator din *Les femmes en Orient*, pe care nu puțini l-au identificat cu autoarea.

¹³⁷ *Switzerland, the Pioneer of the Reformation, or, La Suisse allemande par Madame la Comtesse Dora d’Istria*, în „The Eclectic Review”, n.s., IV, July–December 1858, p. 370–372 (371).

¹³⁸ [C.H. Brigham], *La Suisse allemande et l’ascension du Moench*, în „The North American Review”, Boston, LXXXVIII, April 1859, nr. 2, p. 476–502 (481).

¹³⁹ P.S., *Life and Times of Zwingli*, în „The Journal of Sacred Literature and Biblical Record”, London, VII, 1858, p. 305–346 (308). Dacă acuza s-ar putea justifica, nu e totuși cazul paginilor dedicate lui Ulrich Zwingli.

¹⁴⁰ *La Suisse allemande*, vol. I, p. 3.

¹⁴¹ Cunoscut în special pentru un articol recent care nega buddhismului atât calitatea de religie, cât și pe cea de filosofie; *The Last Phase of Atheism*, în „The Christian Examiner”, Boston, 78, July 1865, p. 78–80. Thomas A. Tweed, „The Seeming Anomaly of Buddhist Negation”. *American*

mai notorii ale Dorei d'Istria¹⁴². Primele trei cărți ale sale au fost analizate și în monografia pe care i-a consacrat-o, în septembrie 1863, scriitorul Armand Pommier, într-o serie de *Profils contemporains* în care aveau să urmeze contesa Agénor de Gasparin, contesa d'Agoult (Daniel Stern), Alexander von Humboldt și Charles Dollfus¹⁴³. Această carte merită mai multă atenție și în virtutea receptării de care s-a bucurat în România, grație traducerii tipărite aproape imediat de C.A. Rosetti¹⁴⁴.

Pommier aprecia *La vie monastique* (a doua ediție) ca fiind superioară în stil și manieră celorlalte două cărți, dar crede totuși că *La Suisse allemande* exprimă cel mai bine spiritul și aspirațiile autoarei¹⁴⁵. Scriitorul francez nu e de acord cu teoria determinismului climateric, ci crede dimpotrivă că ethosul unui popor e dat de legile sale civile și religioase, de constituția sa politică și socială¹⁴⁶. Dora d'Istria i-ar fi putut obiecta foarte ușor: dar cum se ajunge la aceste legi și la această constituție? Nu era nevoie să o facă, pentru că, așa cum am văzut, ea însăși revenise, încă din 1857, asupra supremației factorului climatic.

Inventariind măsurile luate de guvernele țărilor ortodoxe pentru reformarea mănăstirilor, Pommier afirmă că opera atât de sănătoasă și de filosofică a Dorei d'Istria a exercitat în mod sigur o influență asupra lor¹⁴⁷. Numai în Principatele Unite mănăstirile au rămas încă neatinsse. Guvernul prințului Cuza, în loc să se gândească la suprimarea sau reducerea lor, se ocupă să transfere mănăstirile închinat din mâinile călugărilor străini în cele ale confrăților lor români. Dar scopurile acestora din urmă nu sunt patriotice, ci pur și simplu materiale. Nu e deloc exclus ca poziția lui Pommier să se datoreze Dorei d'Istria (deși nu se cunoaște corespondența lor), care a criticat și în alte rânduri modul în care Cuza a înfăptuit reformele¹⁴⁸. Totuși, chiar anul 1863 va vedea legea secularizării bunurilor mănăstirilor închinat, dorită de domnitor. Pe de altă parte, s-a spus – deși nu știm cu ce temei – că *La vie monastique* ar fi constituit un puternic sprijin pentru Cuza în contra agitațiilor pe care le făceau în străinătate călugării greci¹⁴⁹.

Encounters with Buddhist Distinctiveness, 1858–1877, în „The Harvard Theological Review”, 83, January 1990, nr. 1, p. 65–92 (71, 78, 79, 82); Idem, *The American Encounter with Buddhism, 1844–1912. Victorian Culture & the Limits of Dissent*, Chapel Hill, 2000, p. 14 etc.

¹⁴² H.J. Warner, *History and Politics*, p. 141.

¹⁴³ Armand Pommier, *Mme la Comtesse Dora d'Istria*, Paris, 1863, p. 21. O altă ediție, identică, a apărut în același an: *La Comtesse Dora d'Istria. Sa vie et ses oeuvres sur la Russie et sur l'Orient*, Bruxelles, 1863. Elena Ghica scrisese câteva rânduri amicale despre romanul său *La Dame au manteau rouge* în *Excursions en Roumélie et en Morée*, care apăruse în același an (vol. II, p. 609). În *Des femmes par une femme* (ed. 2, 1869, vol. I, p. 98), va cita monografia lui asupra contesei Agénor de Gasparin.

¹⁴⁴ Armand Pommier, *Profile contimpurane. Dómna Contessa Dora d'Istria*, București, 1864 (traducerea se datorează, se pare, lui George Missail). Cartea a circulat și dincolo de Carpați. Exemplarul de la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj a aparținut lui Timotei Cipariu, iar după moartea lui a intrat în Biblioteca Centrală Arhidiecezană din Blaj. Exemplarul de la Biblioteca Națională din București a aparținut – conform ștampilei – Societății de Lectură a Teologilor din Blasiu.

¹⁴⁵ Armand Pommier, *Mme la Comtesse Dora d'Istria*, p. 21.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 71.

¹⁴⁷ „Il est certain que l'oeuvre si saine et si philosophique de madame la comtesse Dora d'Istria, la *Vie monastique dans l'Église orientale*, n'a pas été sans influence sur ces heureuses transformations.” *Ibidem*, p. 39.

¹⁴⁸ V. de pildă *Littérature roumaine. M. George Sincai et les historiens*, în „Rivista orientale”, I, 1 dicembre 1867, fasc. 10, p. 962–988; traducere românească, *George Sincai și istoricii*, în vol. *Operele Dómnei Dora d'Istria*, vol. I, p. 237–260 (253–254). O critică mult mai aspră, într-o scrisoare către T. Massarani din 16 august 1875, în Tullio Massarani, *Una nobile vita: Carteggio inedito*, ed. R. Barbiera, vol. I (1851–1885), Firenze, 1909, p. 213–217 (215).

¹⁴⁹ A. Vasulescu, *Dora d'Istria*, București, [1941], p. 21.

În fine, Armand Pommier observă că, deși atât de apropiate, popoarele Europei Orientale sunt foarte puțin cunoscute în Apus. „Ne semble-t-il pas que la Chine et le Japon nous soient moins étrangers que l’Orient?”¹⁵⁰ Totuși, acest „Orient” apropiat de Europa e văzut ca fiind în egală măsură vecinul Asiei. În trei generații, familia Dorei d’Istria a făcut culturalmente un drum transcontinental complet. Bunicul ei era încă un patriarh asiatic. Banul Mihalache Ghica s-a îmbibat de ideile Occidentului, fără însă a le înțelege întotdeauna și fără a renunța la o parte din prejudecăți. Dora d’Istria, în schimb, nu doar s-a debarasat de orice „eroare asiatică”, dar dorește ca Orientul să adopte cu totul ideile revoluției de la 1789¹⁵¹. Ea rămâne totuși o personalitate intermediară între Răsărit și Apus, care a jucat și va juca în continuare un rol esențial în apropierea celor două Europe. Recenzându-l pe Pommier, H.J. Warner accentuează acest lucru: scrisul domniței valahe trădează, alături de energia latină, „redundanța unei minți orientale”¹⁵².

Rolul – chiar misiunea – ei de intermediar între Orient și Occident va fi un topos recurent în textele care îi vor fi dedicate în tot mai mare număr. Dintre cei care îl propagă merită menționați în special doi profesori ai Istituto di Studi Superiori din Florența, prieteni apropiați ai prietesei: indianistul Angelo de Gubernatis și antropologul Paolo Mantegazza. Dacă prima parte a carierei sale literare și savante (1855–1869) e consacrată în special Europei răsăritene și difuzării ideilor civilizației occidentale, în cea de-a doua (1869–1888), interesul ei pentru Orient se va extinde în mod direct asupra Asiei. Va publica astfel studii asupra călătorilor italieni în Răsărit (Giovanni da Pian del Carpine, Marco Polo), asupra epopeii indiene (*Rāmāyaṇa*, *Mahābhārata*) și persane (*Shah Nameh*), asupra poeziei turcilor orientali, persanilor și otomanilor etc. În această perioadă, ideile ei despre filosofii și religiile Indiei vor suferi o radicală revizuire, iar atitudinea de superioritate creștină va fi în mare măsură abandonată. Vechea argumentație împotriva rădăcinilor asiatice ale monahismului nu-și va mai găsi nici ea locul în reșezarea ideilor ei despre Asia.

Dar deja, în prima parte a carierei sale, cărțile pe care le consacră Elveției și Greciei sau chestiunii feminine în Orient și Occident, de mai mare impact asupra publicului, vor sfârși prin a lăsa *La vie monastique* într-o semi-uitare. Adeseori critica monahismului și chestiunea originilor sale asiatice vor fi cunoscute doar din referințele pe care le face la ele în aceste din urmă opere.

În concluzia cărții sale, Pommier vede, ca un profet, semnele aurorei ivindu-se deasupra țărilor elene și române. El urează celor două națiuni să se alieze pentru ca, împreună, să poată asigura victoria „cauzei orientalilor” și să pregătească fuziunea între Orient și Occident. Alegerea citatului cu care își ilustrează ideea este extrem de semnificativă; e vorba de poemul *Prem Sagar* (1805) al poetului hindu Lallu Lal, în traducerea lui Garcin de Tassy¹⁵³. Iată-l, așa cum a ajuns în mâinile cititorilor români: „Uscha, simțind că betelul nu măi avea nici un gust; că perlele ghiordanului său îi arătau prospeciunea lor, că lumina lampelor se stinge, eșii din apartamentul ei și vedu că aurora se arată, că strălucirea stelleror și a lunii lăngedă și că întunecimea se perde în aer; passerile ciripiau din toate părțile, și pe când crinul de apă, numit Kamodami, se vesteji, Lotus se înveselea.”¹⁵⁴

¹⁵⁰ Armand Pommier, *Mme la Comtesse Dora d’Istria*, p. 97.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 98.

¹⁵² H.J. Warner, *History and Politics*, p. 140.

¹⁵³ Sursa nu e indicată, dar este Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindou et hindoustani*, vol. II *Extraits et analyses*, Paris, 1847, p. 76–214 (162). Fragmentul e intitulat chiar *Signes de l’aurore*.

¹⁵⁴ Armand Pommier, *Profile contimpurane. Dómna Contessa Dora d’Istria*, p. 69. Originalul: „Uscha s’étant aperçu que le bétel n’avait plus de goût, que les perles de son collier lui faisaient sentir leur fraîcheur, que la lumière des lampes s’affaiblissait, elle sortit de son appartement et vit que l’aurore se levait, que l’éclat de la lueur des étoiles et de la lune s’effaçait, et que l’obscurité se

Acest citat ce încheie cartea poartă mai multe semnificații, dintre care unele abia puteau fi bănuite în 1863. Pe de o parte, asocierea cu India trădează paradigma orientalistă în care România era percepută și va continua să fie până la sfârșitul secolului¹⁵⁵. Pe de alta, ea anticipează pe orientalistul care se năștea în scriitoarea română și a cărui sensibilitate va fi hrănită în special de literatura indiană.

Peste numai doi ani, Dora d'Istria îi produce o astfel de impresie unui alt scriitor francez, Charles Yriarte: „Elle entasse notes sur notes, volumes sur volumes, réfute les idées de Proudhon comme un économiste consommé, s'inquiète des *Théories de la fécondation*, lit le *Manava-Dharma-Sastra* des Brahmanes de l'Inde, en même temps qu'elle annote la *Philosophie positiviste* de Comte. C'est une curieuse encyclopédie. [...] Je cherche vainement un coin inexploré, Dora d'Istria a tout lu et tout annoté [...] de longs et brillants travaux, des documents immenses, des fatigues sans fin, des explorations uniques et des chartes nouvelles retrouvées pour l'histoire du monde.”¹⁵⁶

Puțin cam exaltate, liniile acestui tablou vor fi totuși reluate peste alți trei ani de un savant obișnuit cu rigoarea cercetării surselor prime, Bartolomeo Cecchetti, profesor de paleografie și viitor director al arhivelor din Veneția. Iată-le în traducerea lui Cesar Bolliac: „Activitatea sa este extraordinară. Ea înțelege tot, își aduce aminte de toate și în scrierile sale își prezentă ideele cu ordine, cu chibzuire și cu o înlesnire de mirat. Poate că nu se află ramure în științe pre cari să nu le cunoască adânc, nici cestuni asupra cărora să nu poată da o opiniune însemnată. Studiile sale stăruitoare și voiajele sale i-au oferit mijloacele întru aceasta.”¹⁵⁷

Această „febră de a studia”, unanim remarcată de cei care au cunoscut-o și care i-a creat imaginea unei „enciclopedii vii”¹⁵⁸, i se părea lui Richard Cortambert, secretar al Société de Géographie din Paris, a fi moștenită de la mentorul ei Alexander von Humboldt¹⁵⁹. Ea era însă mult mai veche. Tutorele ei Gregorios Pappadopoulos ne asigură că frageda Elena „se aplica în așa chip la tot ce era serios, încât, de exemplu, învățând istoria, ea ținea a avea recurs chiar la sorginți.”¹⁶⁰

Urmând această înclinare și renunțând treptat la prejudecățile anti-asiatice, cu trecerea anilor ea va avansa tot mai mult către originile „civilizației ariene”, văzute ca pe propriile-i rădăcini: de la

répandait dans l'air. De tous cotes les oiseaux gazouillaient; et tandis que le lis d'eau, nommé *kamodami*, se fanait, le lotus s'épanouissait.” Idem, *Mme la Comtesse Dora d'Istria*, p. 100.

¹⁵⁵ V. studiul nostru *Romania qua Oriens. Subiect și agent în orientalismul francez din secolul XIX*, în vol. *Modèle français et expériences de la modernisation. Roumanie, 19e-20e siècles / Modelul francez și experiențele modernizării. România, secolele 19-20*, ed. Florin Turcanu, București, 2006, p. 86-173.

¹⁵⁶ Charles Yriarte, *Mme Dora d'Istria*, în „Le Monde illustré”, Paris, 15 juillet 1865, nr. 431, p. 45; republicat în Idem, *Les portraits cosmopolites*, Paris, 1870, p. 163-178 (173, 176, 178).

¹⁵⁷ *Dora d'Istria*, în „Trompette Carpaților”, București, XI, 26 august/7 septembrie 1873, nr. 1081, p. 2, col. II-IV (IV). B.C. [=Bartolomeo Cecchetti], *Dora d'Istria*, Venise, 1868, p. 12: „Son activité est extraordinaire. Elle comprend tout, se souvient de tout et présente dans ses écrits ses idées avec ordre, justesse et avec une facilité étonnante. Il n'y a peut-être pas de branches dans les sciences qu'elle ne connaisse profondément et de questions sur lesquelles elle ne puisse donner une opinion remarquable. Ses études persévérantes et ses voyages lui en ont offert les moyens.”

¹⁵⁸ Opinie consemnată tot de Bartolomeo Cecchetti, *Bibliografia della principessa Elena Ghika (Dora d'Istria)*, Venezia, 1868, p. 17.

¹⁵⁹ *La comtesse Dora d'Istria*, în Richard Cortambert, *Les illustres voyageuses*, Paris, 1866, p. 267-302 (272). Textul său a avut o largă circulație grație unui autor englez care l-a plagiat într-o carte similară, care, spre deosebire, a avut numeroase ediții; *Countess Dora d'Istria*, în William Henry Davenport Adams, *Celebrated Women Travellers of the Nineteenth Century*, London, 1882, p. 17-47 (20); nouă ediții până în 1906.

¹⁶⁰ Αἰών, Athena, 31 august 1860; articol tradus în *Câteva aprecieri asupra Dómnei Principesa Elena Ghika de diferiți scriitori*, în vol. *Operile Dómnei Dora d'Istria*, vol. I, p. 359-370 (360). A se vedea și articolul său din *Ἐθνικῆν Ἡμερολόγιον*, Athena, 1867, p. 365-374.

greci și romani, de care era legată prin naștere, la pelasgi, cărora voia să le aparțină prin imaginata sa origine albaneză și, în cele din urmă, la indieni, cărora a ținut să le aparțină prin moarte.

Dar, deocamdată, aurora, vestitoare a dimineții, trezește lotusul albastru la o nouă viață. Continuarea acestei istorii în noaptea următoare.

ANEXA I

LES INVENTEURS DE LA VIE MONASTIQUE¹⁶¹

Les couvents égyptiens et abyssins, ajouta M. *** après un moment de silence, forment la transition entre le monachisme chrétien et l'ascétisme de l'Inde. Les savants ont été très-frappés de la singulière ressemblance qui existait entre l'empire des Pharaons et les contrées brahmaniques. Le triomphe du christianisme en Égypte n'a pas fait disparaître toutes ces analogies. Aux bords du Gange, la vie monastique est si ancienne qu'elle paraît remonter au berceau même de la civilisation hindoue. Les Sannyâsis et les Vanaprasthas trouvaient dans le code sacré¹⁶² l'autorisation de se livrer à toutes les fantaisies d'un mysticisme exalté. Or, dans un pays où la logique n'a jamais reculé devant aucune extravagance, ces fantaisies étaient assez caractéristiques. Sortis de la caste brahmanique ou sacerdotale, la première de toutes, les anachorètes affectaient un tel mépris pour les avantages dont ils avaient joui, qu'ils dédaignaient souvent de se vêtir et couraient dans les forêts comme de véritables ourang-outangs ... ou comme sainte Marie l'Égyptienne. Le suicide ne les effrayait pas plus que l'oubli de la décence la plus vulgaire. En effet, si la vie est un état de douleur et de péché, si le corps est une prison où l'âme languit captive et misérable, la sagesse ne conseille-t-elle pas de s'en débarrasser le plus tôt possible? C'est là le sens de ces immolations volontaires que j'ai vues se consommer sous le char de Djagannatha¹⁶³, et qui m'ont dégoûté moins que les tortures inouïes que s'infligent les pénitents hindous, tortures en comparaison desquelles les jeûnes et les mortifications de saint Serge ne sont que des jeux d'enfant¹⁶⁴.

Quoique la vie monastique soit excessivement ancienne dans l'Inde, les ascètes étaient restés isolés jusqu'à l'apparition du bouddhisme. Sakia-Mouni ne se contenta pas d'organiser les monastères, il leur imposa toutes les règles qu'on retrouve dans les constitutions monastiques des Antoine, des Pacôme, des Basile et des François d'Assise¹⁶⁵. Comme tous les fondateurs d'ordre religieux, il dut ses succès à l'exemple, à l'enseignement et aux miracles. *Le Lalita vistara*¹⁶⁶ nous raconte les pénitences qui émerveillaient ses contemporains. Aux mortifications, il joignait la prédication, dont les franciscains, les dominicains et les jésuites ont tiré depuis un si bon parti. Mais avant Sakia, ce moyen était tellement nouveau, que le monde fut ébranlé des rives de la mer Glaciale jusqu'à Ceylan, et des montagnes de l'Afghanistan jusqu'aux îles du Japon.

Les historiens de Sakia préfèrent attribuer aux miracles du bouddha ces prodigieux résultats. Il est vrai que les miracles de l'ascète hindou sont aussi bien attestés que ceux de Benoît, d'Ignace de

¹⁶¹ *La vie monastique*, ed. II, p. 263–271. Nu am reprodus 7 note fără legătură cu studiile orientale (n.n.).

¹⁶² *Manava-dharma-sastra*, trad. par Loiseleur-Deslongchamps.

¹⁶³ Am corectat tacit o evidentă greșeală de tipar: *Djannâghatha* în *Djagannatha*, cum apare în prima ediție a cărții, p. 317 (n.n.).

¹⁶⁴ Voyez De Valbesen, *Les Anglais dans l'Inde*.

¹⁶⁵ La règle des franciscains est celle qui a le plus d'analogie avec les règlements donnés aux religieux par Sakia-Mouni.

¹⁶⁶ Espèce de Vie de Sakia.

Loyola et de Marie Alacoque. «Les bouddhas parfaitement accomplis opèrent toujours de grands prodiges pour le bien des créatures.» Sans doute Sakia est inférieur au jésuite François-Xavier, qui pouvait être en même temps dans deux endroits! Cependant le thaumaturge de l'Inde n'est pas sans mérite. Le bouddha «fit apparaître une lumière éclatante comme l'or, qui remplit le monde entier d'une noble splendeur. Ensuite Bhagavat posa ses deux pieds sur la terre avec intention, et aussitôt eut lieu un grand tremblement de terre. Ce grand millier des trois mille mondes¹⁶⁷, cette grande terre fut ébranlée de six manières différentes: elle remua et trembla, elle fut agitée et secouée ... Or, les Richis firent cette réflexion: Pourquoi a lieu ce grand tremblement de terre? Cette idée leur vint à l'esprit: Sans doute ceux qui suivent la même règle religieuse que nous, auront provoqué aujourd'hui le Çramana¹⁶⁸ Gâutama à faire usage de sa puissance surnaturelle. Convaincus de cela ... ces Richis se rendirent au lieu où se trouvait Bhagavat; et quand ils furent arrivés, ayant salué, en les touchant de la tête, les pieds de Bhagavat, ils se tinrent du côté, et de la place où ils se tenaient debout, ils lui parlèrent ainsi: Puissions-nous, seigneur, sous la discipline de la loi bien renommée, embrasser la vie religieuse et recevoir l'investiture et le rang de religieux! Puissions-nous, étant devenus mendiants en présence de Bhagavat, accomplir les devoirs de la vie religieuse! Bhagavat alors leur dit, de sa voix qui a le son de celle de Brahmâ: Approchez, ô religieux, accomplissez les devoirs de la vie religieuse! Et à peine eut-il prononcé ces paroles, qu'ils se trouvèrent rasés¹⁶⁹, couverts de vêtements religieux, portant à la main le vase qui se termine en bec d'oiseau, ayant une barbe et une chevelure de sept jours, et avec l'extérieur décent de religieux qui auraient reçu l'investiture depuis cent ans. Approchez, leur dit encore le Tathâgata; et, rasés, le corps couvert du vêtement religieux, sentant les vérités porter le calme dans tous leurs sens, ils se tinrent debout, puis s'assirent avec la permission du bouddha.»¹⁷⁰

Ce passage remarquable donne une idée des habitudes et du costume de *Bhikchu* ou mendiant¹⁷¹. La tunique dont il est ici question doit être, ainsi que le manteau, formée de lambeaux ramassés dans les cimetières ou au milieu des ordures, et teints en jaune. Un tapis pour s'asseoir, un vase pour mendier, composent tout le mobilier d'un habitant des *vihâras* (monastères). Ces communautés sont gouvernées par des *Sthaviras* (anciens ou *Προεβύτεροι*). On n'est admis dans les *vihâras*¹⁷² qu'après avoir rempli certaines conditions¹⁷³. Une fois accepté, tout moine est obligé à la pauvreté, au célibat, à l'obéissance, comme dans nos couvents. Les femmes ne sont pas exclues de la vie religieuse. Sakia lui-même admit parmi les *Bhikchunis* sa tante Mahâ Pradjâpati, qui l'avait élevé, et ses trois femmes¹⁷⁴: Gôpâ, Yaçôdharâ et Utpalavarnâ.

Outre les devoirs dont j'ai parlé, les religieux des deux sexes sont obligés de se confesser. Cette institution, qui s'est introduite dans le christianisme, remonte incontestablement à Sakia¹⁷⁵. Elle était tantôt publique et tantôt auriculaire. La confession donna naissance à la casuistique si déplorablement florissante dans l'Église romaine, et à la *direction* dont vous trouverez l'histoire dans Pascal et dans les éloquents ouvrages de M. Edgar Quinet¹⁷⁶.

¹⁶⁷ Allusion au système cosmogonique des bouddhistes. Voy. Schmidt, *Mémoires de l'Acad. des sciences de Pétersbourg*, II, p. 53.

¹⁶⁸ C'est le même mot que Samanéen, nom que les Grecs donnaient aux bouddhistes.

¹⁶⁹ Les moines bouddhistes ont la tête et le menton rasés comme les dominicains.

¹⁷⁰ *Prâtihârya sûtra*.

¹⁷¹ François d'Assise et Dominique ont aussi fondé des ordres qui se glorifient de porter le nom de mendiants. Rien de nouveau sous le soleil!

¹⁷² Les noms sanscrits primitifs se sont modifiés chez les différents peuples qui ont adopté le bouddhisme.

¹⁷³ On trouve ces conditions dans l'analyse que M. Csoma a donnée du *Dul-va*, dans les *Asiat. Researches*, XX, 53.

¹⁷⁴ Voy. *Asiat. Researches*, *ibid.*, p. 308.

¹⁷⁵ Voy. Csoma, *ibid.*, p. 73.

¹⁷⁶ Le Directeur se nomme „ami de la vertu”, *Kaliâna mitra*, ein geistlicher Rath, dit M. Schmidt.

Quant au culte, il consiste à adorer les images et les reliques du bouddha et à faire des pèlerinages dans les monastères où on conserve quelque objet considéré comme saint¹⁷⁷. Aucune religion n'a donné autant d'importance à ces diverses pratiques que Sakia n'avait pourtant pas conseillées, et qui ont produit au Thibet tant de conséquences révoltantes¹⁷⁸. «Sakia, dit Eugène Burnouf, juge si compétent, n'avait pas la pensée de substituer aux objets et aux formes du culte populaire des objets nouveaux d'adoration. Il a vécu, il a enseigné, il est mort en philosophe, et son humanité est restée un fait si incontestablement reconnu de tous, que les légendaires, auxquelles coûtaient si peu les miracles, n'ont pas eu même la pensée d'en faire un dieu après sa mort.»¹⁷⁹

Mais vous savez que, si Jésus-Christ n'a parlé ni d'images, ni de reliques, ni de pèlerinages, ce silence n'a point empêché les moines chrétiens d'introduire dans l'Église ces pratiques du paganisme hindou. N'en a-t-il pas été de même de la confession, qu'il n'a jamais imposée à ses disciples? Quelle est la religion qui ne se complète, ou pour parler plus exactement, qui ne se défigure avec le temps?

Aujourd'hui, les couvents bouddhistes couvrent une partie de l'Asie, Ceylan, la Chine, l'Indo-Chine, le Thibet, le Boutan, le Japon, la Mantchourie, la Mongolie, la Sibérie. Si les brahmanes ont pu extirper le bouddhisme de l'Inde, ils n'ont pu l'empêcher de devenir la plus *catholique* de toutes les religions. La haute Asie a maintenant son pape¹⁸⁰, comme Rome dégénérée. J'ai vue à H'lassa des moines dire leur chapelet et courir au son des cloches accomplir les devoirs, la plupart du temps puérils, de la vie monastique¹⁸¹. Le pontife-roi qui trône dans cette cité est, il est vrai, comme celui de l'Italie, complètement dépendant des baïonnettes étrangères, si toutefois ce nom peut s'appliquer aux fusils du Céleste-Empire. Mais que voulez-vous? On peut être infaillible sans être en même temps invincible! Pio nono l'a bien prouvé. La Providence impose d'utiles épreuves à l'incommensurable orgueil des théocraties. Ces épreuves sont une source d'attendrissement pour les âmes naïves. Quant à moi, lorsque je vois tant de gens pleurer sur les catastrophes trop méritées, j'ai toujours envie de les consoler en leur disant: «Laissez passer la justice de Dieu!»

ANEXA II

RADU IONESCU

*D-NA DORA D'ISTRIA, II. VIETĂ MONASTICĂ ÎN BISSERICA ORIENTALE*¹⁸²

[...] Cât pentru ceia ce se atinge despre istoria instituțiilor monastice din Asia de sus, a consultat pe oamenii cei mai competenți asupra acestor chestiuni speciali. Admirabilele lucrări ale lui William Jones, Colebrooke, Frederic Schlegel, Abel Rémusat, Eugène Burnouf, Windischmann, Stanislas Julien au descoperit un univers plin de minuni.

Scrierea este împărțită în patru secțiuni, după cum le numește autorul. Întâia secțiune este intitulată *Introduciune*, în care ne arată cum s-a născut monachismul în India și s-a întins în monastirile orientale, și cari idei filosofice și religioase i-au dat naștere. După ce dovedește că viața

¹⁷⁷ Le *Foë-kouë-ki*, trad. par Abel Rémusat, est le récit fort intéressant d'un de ces pèlerinages faits dans l'Inde par Fahian, moine chinois.

¹⁷⁸ Qu'on me permette de renvoyer, pour les détails, à Eug. Burnouf, *Introduction à l'histoire du bouddhisme indien*, 357.

¹⁷⁹ *Bouddhisme indien*, 338.

¹⁸⁰ Au Thibet.

¹⁸¹ Voy. Clavel, *Histoire des religions*.

¹⁸² „Revista română”, I, decembrie 1861, p. 783–806 (786, 790, 795–796, 797, 798).

monastică s-a produs dintr-un înțeles mărginit și arbitrar al învățăturilor evanghelice, arată apoi cauza tuturilor rătăcirilor și greșalelor monachismului.

[...]

În timpurile cele mai depărtate monachismul s-a născut în India și numai buddhismul a întins această viață la populi Orientului. Buddhismul este o teorie care împinge sufletele la nelucrare și sectatorii săi, petrecându-și viața în îmbătătoarele fericiri ale contemplațiunii, sunt lipsiți de spiritul logic și de morala practică. Monachismul s-a întărit la populi cel mai puțin energici, cel mai visător al anticuității și cel mai puțin capabil de progres. Chiar în timpurile depărtate a fost respins de națiunile inteligente și puternice, de legislatorii și filosofilor lor: Zoroastru, Numa, Solon, Licurg, Platon, Aristote, Moise au gonit monachismul. El nu s-a întemeiat la nici o națiune care s-a însemnat în trecut prin progres. Persia, Roma, Iudea, Grecia, care represintau puterea spadei, a legii, a religiei și a geniului, n-au sancționat niciodată monachismul. [...]

Monachismul este puternic la populi cei mai puțin înaintați, cei mai împovărați de rele, cei mai căzuți sub apăsare. Națiuni strălucite odată în trecut, zac astăzi în nesciință, în abrutire, în despotism, pentru că monachismul s-a întărit la aceste națiuni.

[...]

Începutul monachismului îl găsim, cu multe veacuri înaintea erei creștine, în singurătățile extremului Orient. Viața de ermit era favorisată chiar de natură, ale cărei magnificețe și climă împingeau pe locuitori a fugi de orice activitate, a se ascunde în păduri și a petrece o viață contemplativă, fără să se ocupe de cea mai mică lucrare. Scopul existenței ermiților sau înțelepților Indiei era numai de a intra în sânul lui Brahma, de unde es, ca un riu nesecat, toate ființele creațiunii. Unul din acești ermiți, înzestrat c-o mare inteligență, un urmaș al regilor, un înțelept al cărui nume este venerat astăzi ca și al lui Dumnezeu chiar de două sute douăzeci și cinci de milioane de oameni, Sakia-Muni, mai cunoscut sub numele de Buddha, voi să regenereze patria sa și să desființese vătămătorul regim al castelor, dând cea mai mare desvoltare vieții monastice. El predică Indiei întregi a părăsi o viață trecătoare și a dobândi perfecțiunea religioasă la care cele mai de jos clase ale societății pot să ajungă. Supunerea, sărăcia, celibatul, o viață ascetică, fură regulele principale impuse comunităților buddhice a cărora desvoltare a fost prodigioasă în Tibet. Un exemplu despre chipul cum trăia acești ermiți, condamnându-se la o nemișcare absolută și la cele mai crude suferințe, îl găsim în frumoasa dramă indiană *Sakuntala* a celebrului poet Kalidasa. Un Yogui s-a condamnat la o nemișcare atât de absolută încât lianele au încongiurat membrele sale, cuiburi de paseri făcuseră o îngrădire împrejurul lui și furnicele se așezaseră în barba sa. Toți înțelepții indieni nu ajung la această *perfecțiune!*

Organizația atât de întinsă a vieții monastice n-a rămas necunoscută Asiei occidentale și chiar populilor din Grecia și Italia. Dar imitația acestei vieți se observă mai cu seamă în comunitățile ebraice și egiptene ale Esenianilor. [...]

Fondatorii bisericii creștine n-au arătat nici un entusiasm pentru asemenea doctrine și obiceiuri. Toată viața lor este amestecată la mișcarea religioasă și socială a epocii lor. După exemplul lui Christ, ei nu desprețuesc nici pe cărturar, nici pe păcătoși; existența lor este o luptă; faptele lor sunt inspirate de un devotament fratern pentru interesele a tot ce suferă, a tot ce nu cunoaște mărimea anilor eterni.

Cu toate acestea viața monastică începu a se întemeia și după Noul Testament și, chiar pe când trăia încă Sântul Antonie, influința călugărilor ajunse foarte mare, deși asemenea viață găsia aspri adversari chiar în sânul christianismului. [...]

Cu toate acestea, monachismul, astfel cum s-a întemeiat chiar de la început în Orientele creștin, purta în sine sămânța decadinței și a morții. Principiul pe care se întemeia era departe de a se putea compara cu adevăratele maxime ale perfecțiunii creștine, pe care le găsim în cuvintele Mântuitorului și în scrierile Apostolilor. [...]

Una din greșele mari ale călugărilor Orientului, și-a călugărilor în general, este că a făcut din contemplație scopul suprem al vieții lor întregi, pe când nimic asemenea nu se află în existența lui Christ. [...]

Viețile călugărilor orientali ne arată că ei nu trăesc decât în mijlocul fantasmelor create de imaginația lor bolnavă. Un negru batalion de geniuri infernale locuesce cu dâșii în pustiele Thebaidei și Syriei. [...] Pustiul, de când călugării au căutat acolo pacea spiritului și a inimei, a devenit locuința favorită a principelui întunerecului. Toate scenele spuse în legendele lui Buddha se reproduc în viața lui Antonie și-a imitatorilor săi. [...]

THE ORIGINS OF ORIENTAL MONASTICISM. DORA D'ISTRIA, INDIA AND THE
ORTHODOX CHRISTIANITY IN THE 1850s

Abstract

Dora d'Istria (Elena Ghica, 1828–1888) was a Romanian writer and scholar who enjoyed widespread recognition during the second half of the nineteenth century, but fell into relative obscurity shortly afterwards. The past two decades have seen a renewed interest in her works, especially among historians and anthropologists. Her “Orientalist” scholarship, however, is still largely ignored. By focusing on this aspect of her work, the article seeks to fill a gap in current scholarship on Dora d'Istria and shed light on an important chapter of her prolific work.

Its primary aim is to analyze the way Dora d'Istria understood and represented India at the beginning of her career, before she started focusing – in 1868 – on Asian culture and history. In this view it explores her first three books, published by the editor Joël Cherbuliez (Geneva & Paris) between 1855 and 1858. The first section is dedicated to *The Monastic life in the Oriental Church* (*La vie monastique dans l'Église orientale*, 1855). The third section discusses *The German Switzerland* (*La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, I–IV, 1856), translated in 1858 into English and German, while the fourth section deals with the new edition, completely revised, of *La vie monastique dans l'Église orientale* (1858). The articles published during this period are also taken into account.

In these years Dora d'Istria's interest in Indian and Buddhist literature is related to her project of building a critique of the Orthodox Christian monasticism, precisely by the historical and theological reconstruction of its origins. On the one hand her first books show a strong sympathy for the principles of the Reformation and liberal Catholicism (especially for the writings of Edgar Quinet). On the other hand, they draw on the results of researches carried out by the major pioneers of Indological and Buddhist studies (particularly Eugène Burnouf).

The first book, which offers a sharp critique of Orthodox monasteries, claims that the monastic ideology is completely foreign to the Gospels. She develops the views of early nineteenth-century Orientalists, who saw the birth of monasticism in the eremitic practices of Brahmanism, subsequently developed and disseminated with the spread of Buddhism beyond the Indian subcontinent, to the Eastern fringe of the Roman Empire, where they were absorbed into Christianity. Her assessment of Indian religious ideas and practices is mostly negative – the only exception being the teachings of Buddha, whose message, however, was “corrupted” by Buddhism. Besides working as a historical explanation, this thesis also satisfies an ideological agenda: absolving Christianity – its “original spirit” – of being responsible for the creation of monastic ideology.

The last section attempts to reconstruct – as broadly as possible in this stage of research – the reception of these three books by her contemporaries and the image which they projected on their author.